

Sekcja Zachodnia Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP – zarys struktury organizacyjnej i działalności (wrzesień 1942–lipiec 1944 r.)

Korzenie

Sekcja Zachodnia, wyspecjalizowana komórka Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu, została utworzona na przełomie sierpnia i września 1942 r. w wyniku spotkania ustępującego głównego delegata rządu dla Generalnego Gubernatorstwa, Cyryla Ratajskiego „Wartskiego”, ze Stanisławem Kauzikiem „Dołęgą”, dyrektorem DI, oraz Kyrylem Sosnowskim „Konradem”, działaczem podziemnej organizacji „Ojczyzna”, który do stycznia 1941 r. pełnił kierownicze funkcje w poznańskim Biurze Głównej Delegatury Rządu dla ziem wcielonych do III Rzeszy, a następnie – po wysiedleniu do GG – kierował zespołem informacyjno-propagandowym działającym przy biurze przedstawiciela GDZW w Warszawie (późniejszym Biurze Zachodnim)¹.

Zespół ten został stworzony przez „Ojczyznę” w GG już na początku 1940 r. Kierownictwo organizacji przywiązywało szczególną wagę do działalności dokumentacyjnej, informacyjnej i propagandowej². Organizator zespołu, Edmund Męclewski „Andrzej”, tak określił jego cele: „Prasa podziemna wydawana w [Warszawie] [...] oglądała okupację oczyma warszawskimi i patrzyła na nią przez rzeczywistość „warszawsko-gubernialną” [...]. Okupant na ziemiach wcielonych [...] prowadził [...] inny styl i typ okupacji, [...] zupełnie inne stosował

¹ Biblioteka Kórnicka [dalej: BK], Spuścizna K. Sosnowskiego, 11 299/2, K. Sosnowski, Notatki, rkps, b.d., b.p.; *Sprawozdanie z okresu pierwszego rozwoju „Ojczyzny”* [w:] „Ojczyzna” 1939–1945. Dokumenty. Wspomnienia. Publicystyka, red. Z. Mazur, A. Pietrowicz, Poznań 2004, s. 177. Szerzej o Biurze Zachodnim zob. G. Górski, *Ziemie zachodnie i północne w planach KG ZWZ-AK i Delegatury Rządu na Kraj. Dzieje Biura Zachodniego i Wojskowej Administracji Ziem Nowych w latach 1940–1944*, „Sobótka” 1989, nr 3, s. 383–393; W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 188–190, 226–229.

² J.J. Nikisch, *Organizacja „Ojczyzna” w latach 1939–1945*, „Więź” 1985, nr 10/12, s. 191, 192, 194, 197–199; E. Męclewski, *Kierunek Odra i Nysa*, „Kronika Wielkopolska” 1975, nr 2/3, s. 39, 42–45; *Sprawozdanie z okresu pierwszego rozwoju „O”* [w:] „Ojczyzna”..., s. 176; *Działalność*

metody. Trzeba więc było informować społeczeństwo Polski centralnej o tych ziemiach, ich losie, walce i męczeństwie. Trzeba było również te ziemie informować o życiu, walce i męczeństwie Polski centralnej, o sprawach wojny [...], o polityce międzynarodowej, działaniach bojowych żołnierza polskiego, działaniach emigracyjnego rządu polskiego. [...] Przez informację odtwarzać chcieliśmy więź narodową przeciętą granicą, przez propagandę zaś wyjaśniać cele okupanta, jego perfidne metody i metodę walki tamtej, odciętej części organizmu narodowego”³.

Od 1942 r., wobec rozbitcia kierowniczych struktur GDZW przez gestapo, na Biuro Zachodnie spadło zadanie odtwarzania siatki administracji państwowej w Poznańskim i kierowania nią. Jednocześnie biuro koordynowało działalność delegatów okręgowych z ziem wcielonych do Rzeszy, pomagało w organizowaniu dla nich łączności i służby informacyjnej. Warunki stworzone przez okupanta sprawiły bowiem, że delegaci ci przynosili się do Warszawy, gdzie mieli – mimo wszystko – lepsze warunki pracy konspiracyjnej⁴.

Wzrosła w związku z tym rola zespołu informacyjno-propagandowego, którego kierownictwo objął w lutym 1941 r. Sosnowski. Działalność nabierała rozmachu, powiększała się liczba współpracowników. Znaleźli się wśród nich: Stanisław Roskosz „Franek”, Alojzy Męclewski „Wiktor”, Zbigniew Sadkowski „Zbyszek”, Tadeusz Kraszewski „Marek”, Alojzy Targ „Marcin”, Zbyszko Bednorz „Józek”, Teodor Biniąś „Florek”, Maria Błażowska „Maryca”, Marian Ewert-Krzemieniewski „Sławek”, Mieczysław Kolbusz „Mietek”, Józef Ryszka „Szczepon”, Irena Kędzierska „Wanda”, Włodzimierz Wnuk „Wacek”, Franciszek Myszkowski „Okuliśta”, Roman Stefański „Roch”, Antoni Spadowski „Michał”, Dionizy Wesolek „Smętek”, Edward Serwański „Mietek”, Aleksander Rogalski „Remigiusz”⁵.

W chwili powstania SZ DI do pracy stanął więc spory zespół ludzi z niemałym doświadczeniem w działalności konspiracyjnej, ale przede wszystkim dobrze

Omegi poza ramami organizacyjnymi [w:] „Ojczyzna”..., s. 182–186. Szerzej o działalności informacyjno-dokumentacyjnej „O” zob. A. Pietrowicz, *Działalność informacyjna i dokumentacyjna Główniej Delegatury Rządu RP dla ziem polskich wcielonych do Rzeszy (1940–1941)* [w:] *Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego*, red. W. Grabowski, Warszawa 2003, s. 42–57.

³ E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 44.

⁴ *Pismo S. Tabaczyńskiego do Ministra Spraw Wewnętrznych* [w:] „Ojczyzna”..., s. 62–63; W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 106–108, 188, 189, 292, 314, 315, 320; K. Przybyszewski, A. Zakrzewska, *Antczak Antoni* [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, t. 3, red. A. Zakrzewska, E. Zawacka, Toruń 1997, s. 26–27; B. Chrzanowski, *Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego na Pomorzu w latach 1939–1945* [w:] *Terenowe struktury Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1939–1945. Materiały XI sesji naukowej w Toruniu w dniu 17 listopada 2001 r.*, red. G. Górski, Toruń 2002, s. 132, 133; M. Starczewski, *Polskie Państwo Podziemne na Śląsku w latach 1939–1945* [w:] *Górny Śląsk i Górnoszlązacy w II wojnie światowej*, red. W. Wrzesiński, Bytom 1997, s. 18, 19; W. Brenda, *Delegatura Rządu na Kraj na północnym Mazowszu* [w:] *Terenowe struktury...*, s. 168, 169; E. Serwański, *W kregu myśli zachodniej. Wspomnienia i zapiski Wielkopolanina*, Poznań 2003, s. 102–114.

⁵ BK, Spuścizna K. Sosnowskiego, 11299/2, K. Sosnowski, Notatki, rkps, b.d., b.p.; Z. Bednorz, *Lata krecie i orlowe*, Warszawa 1987; S. Roskosz, *O książce dającej świadectwo prawdzie* [w:] „Ojczyzna”..., s. 304–308; W. Wnuk, *Byłem z Wami*, Warszawa 1985, s. 163–165, 169, 170; A. Rogalski, *Fragmenty wspomnień z lat okupacji* [w:] „Ojczyzna”..., s. 298–300; T. Kraszewski, *Wspomnienia z działalności w „Ojczyźnie”* [w:] „Ojczyzna”..., s. 254–257; E. Serwański, *W kregu...*, s. 100, 101; A. Spadowska, *Wojna i okolice*, Warszawa 2003, s. 74, 241; E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 44–47; Relacje: T. Biniąsia, H. Górnej, M. Kolbusza, A. Męclewskiego, w zbiorach autorki.

przygotowanych merytorycznie, posiadających szeroką wiedzę o specyficznych zagadnieniach ziem wcielonych, a jednocześnie osobiście głęboko zaangażowanych w ich sprawy⁶.

Struktura organizacyjna i podstawowe zadania

Sekcja Zachodnia była działem Państwowej Służby Cywilnej. Praca w niej miała „charakter ideowej służby żołnierskiej”. Zadaniem sekcji było: „Informowanie Centrali i kraju o sytuacji na terenie Z[iem] Z[achodnich] i Z[iem] P[ostulowanych], prowadzenie propagandy bieżącej na terenach ZZ i ZP oraz o ZZ i ZP na terenie reszty kraju, przygotowanie organizacyjne i merytoryczne propagandy dla ZZ i ZP na okres przelomu i odbudowy państwa”. Szefa SZ mianował i odwoływał dyrektor DI. Z kolei szef SZ mianował i odwoływał kierowników wydziałów⁷. Na czele sekcji stali kolejno: Sosnowski (do sierpnia 1943 r.) i Edmund Męclewski (do lipca 1945 r.). Na użytek zewnętrzny stosowano kryptonim „Piast-Antena”, „6006”, na wewnętrzny – „Chrobry”⁸.

Jesienią 1942 r. SZ zatrudniała tylko sześć osób. W lutym roku następnego w pięciu wydziałach pracowały 44 osoby (17 na etatach i 27 honorowo)⁹. Większość z nich nie przekroczyła 35. roku życia. Pod względem terytorialnym najliczniej reprezentowana była Wielkopolska i Śląsk. Typowy pracownik SZ „z uwagi na swoje pochodzenie nie posiada oparcia nawet w jakiejś choćby najdalszej rodzinie. Nie ma domu, często cały majątek ogranicza się do rzeczy, jakie ma na sobie”¹⁰.

W początkach 1943 r. wykształciły się wszystkie wydziały SZ. Były to: Wydział Organizacyjny (Org., „100”), Służba Informacyjna (Si, „200”), Wydział Prac Programowych (Pp, „300”), Wydział Propagandy Bieżącej (Pb, „400”), Wydział Prawno-Mobilizacyjny (Mob., „500”)¹¹.

Latem 1943 r. z części Wydziału Pb utworzona została nowa komórka z zadaniem wydawania ogólnopolskiej agencji informacyjno-problemowej „Kraj” (oficjalnego organu pełnomocnika rządu). Otrzymała ona nazwę Sekcja Informacyjno-Propagandowa¹² i została bezpośrednio podporządkowana dyrektorowi DI. Na czele SIP stanął dotychczasowy kierownik SZ, Sosnowski. Sekcja Zachodnia i SIP blisko

⁶ Por. B. Chrzanowski, *Cywilne struktury...*, s. 152.

⁷ AAN, Delegatura Rządu na Kraj [dalej: DR], 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 116–118; Szerzej o DI zob. W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 215–236; *idem*, *Departament Informacji i Dokumentacji Delegatury Rządu RP na Kraj* [w:] *Działalność informacyjna...*, s. 13–41.

⁸ AIPN, Rząd RP na emigracji [dalej: Rząd RP], t. 344, Polecenie służbowe podpisane przez sekretarza SZ, b.d., k. 3.

⁹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 207; *ibidem*, 202/III-137, Preliminarz budżetowy SZ na grudzień 1932 r. [1942 r.], k. 9, 10; W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 226.

¹⁰ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 207.

¹¹ *ibidem*, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 207.

¹² AIPN, Rząd RP, t. 338, Zarys działalności CINA (CINO – Centrala Informacyjno-Propagandowa), b.d., b.p. Zadaniem SIP było m.in. organizowanie sieci informacyjnej w GG i na Wschodzie, przygotowywanie i rozpowszechnianie materiałów informacyjno-propagandowych oraz opracowywanie różnego rodzaju raportów sytuacyjnych dla władz (W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 219–222).

ze sobą współpracowały¹³. Po wyodrębnieniu się SIP w SZ pracowało na etatach 25 osób¹⁴. W kwietniu 1944 r. SZ zatrudniała 26 etatowych pracowników¹⁵.

Sekcja współpracowała z szeregiem organizacji społecznych i politycznych, tworzących Polskie Państwo Podziemne¹⁶. Wspierała także i dotowała instytucje konspiracyjne, wykonujące na jej rzecz różne prace koncepcyjne, np. Naukowy Instytut Propagandy Polskiej kierowany przez prof. Tadeusza Szczurkiewicza, Studium Etnograficzne Ziem Nowych, którym kierowała przypuszczalnie dr Bożena Stelmachowska, lub Zrzeszenie Dziennikarzy Ziem Zachodnich, na którego czele stał Edmund Męclewski¹⁷. Z SZ wiąza się również konkretne projekty powołania Instytutu Zachodniego, Wydawnictwa Zachodniego oraz Zachodniej Agencji Prasowej¹⁸.

Wydział Organizacyjny

Zadaniem Wydziału było prowadzenie spraw personalnych, finansowych, łączności, bezpieczeństwa, kierowanie służbami technicznymi, archiwum i biblioteką oraz koordynowanie prac pozostałych wydziałów. W lutym 1943 r. pracowało w nim dwanaście osób, z tego cztery zatrudnione na etatach¹⁹. Orgiem kierowali Roskosz „Franek”, Stefania Cieślińska „Róża” oraz N.N. „Kłos”²⁰.

W zakresie spraw personalnych zadaniem Orgu było m.in. zaprzysięganie nowych pracowników, nadawanie kryptonimów, umieszczanie w ewidencji oraz nadzorowanie karność wewnętrznej²¹.

Sprawy finansowe prowadziła zawodowa księgowa Wanda Rafalska „Nata”. Opracowywała preliminarze budżetowe, prowadziła dzienne zapiski kasowe, przygotowywała rozliczenia okresowe oraz opłacała wydatki poszczególnych wydziałów, sprawdzając ich zgodność z preliminarzem²². Sprawy finansowe traktowane były przez kierownictwo SZ z wielką skrupulatnością. Wszelkie wydatki musiały być szczegółowo uzasadniane, a rozliczenia dokładne. Obowiązywała

¹³ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie za czerwiec 1943 r., k. 252.

¹⁴ AIPN, Rząd RP, t. 337, Krótki rys historyczny SZ, 25 III 1945 r., b.p.

¹⁵ Studium Polski Podziemnej [dalej: SPP], 4.1.5, Sprawozdanie z kontroli 600/PP za dwa okresy: styczeń–luty i marzec–kwiecień 1934 r. [1944 r.], k. 8a.

¹⁶ O rozległości kontaktów SZ świadczy liczba 31 skrzynek i punktów zewnętrznych obsługiwanych przez służbę łączności SZ (AAN, DR, 202/III-136, Kontakty Orgu, k. 8).

¹⁷ AIPN, Rząd RP, t. 337, Krótki rys historyczny SZ, 25 III 1945 r., b.p; E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 52; SPP, 4.1.5, Sprawozdanie z kontroli 600/PP za dwa okresy: styczeń–luty i marzec–kwiecień 1934 r. [1944 r.], k. 8a; AAN, DR, 202/III-168, t. 2, Uwagi do projektu „Zachodni Instytut Propagandowy”, b.d., k. 6–9; *ibidem*, Uwagi dodatkowe do koncepcji „Zachodniego Instytutu Propagandowego”, 16 X 1943 r., k. 14; *Zachodni Instytut Propagandowy* [w:] „*Ojczyzna*”..., s. 113–115.

¹⁸ M. Wojciechowska, „*Prehistoria*” *Instytutu Zachodniego*, „*Dzieje Najnowsze*” 1970, nr 3, s. 229; E. Męclewski, *Zachodnia Agencja Prasowa*, „*Przegląd Zachodni*” 1960, nr 4, s. 127–134; Z. Mazur, *Antenaci. O politycznym rodowodzie Instytutu Zachodniego*, Poznań 2002. Wykaz opracowań dotyczących Agencji Prasowej dla Ziem Postulowanych zob. AAN, DR, 202/III-173, Pp.-IVA, k. 84.

¹⁹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 207.

²⁰ W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 227.

²¹ AAN, DR, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 116.

²² *ibidem*; AAN, DR, 202/III-135, Uwagi do regulaminu wydziału Org, [wrzesień–październik 1943 r.], k. 28. Biogram Wandy Rafalskiej zob. B. Ziółkowski, *Batalion Armii Krajowej „Łukasiński”*, Warszawa 1998, s. 82.

„zasada jak największych oszczędności”. Kierownik Orgu pisał: „Proszę specjalnie zwrócić uwagę [...] podwładnym, że pieniądze, którymi rozporządzają, są własnością państwa i szafować nimi nie można”²³.

Org kierował służbą łączności oraz służbami technicznymi, prowadził szkolenia, przydzielał do poszczególnych wydziałów i odwoływał służby techniczne i łączniczki oraz sprawował kontrolę nad ich pracą²⁴. Pierwszymi łączniczkami były Stefania Cieślińska „Róża”, Felicja Cichoszewska-Jałbrzykowska „Heluta” (od wiosny 1943 r. także archiwistka), Monika Kicmanowa „Staszka” oraz Stanisława Szenicówna-Wilczyńska „Kasia”²⁵.

Do służb technicznych zaliczano maszynistki oraz pracowników komórek Foto, Maszyny, Graf i Karto. W lutym 1943 r. w SZ pracowała tylko jedna maszynistka²⁶, jesienią tego roku było ich już kilka. Podlegały one personalnie kierownikowi Orgu, a rzeczowo kierownikowi Wydziału, do którego zostały przydzielone. Obowiązywała je praca ośmiogodzinna, która w nagłych wypadkach mogła być dowolnie przedłużona. Przepisany materiał wraz z korektą musiał być bezwzględnie gotowy w ustalonym terminie²⁷.

W lutym 1943 r. bardzo dobrze funkcjonowała już komórka Foto, prowadzona przez Franciszka Myszkowskiego „Okulistę”. Wykonywał on m.in. zdjęcia dla wydawnictw SZ, fotografował instrukcje i raporty. Jego dziełem było zmikrofilmowanie książki *Z pierwszej linii frontu*²⁸. Z Orgiem współpracował także grafik²⁹.

Maszyny to kryptonim powielarni SZ. Kierownikiem jej był przypuszczalnie Marian Ewert-Krzemieniewski³⁰. Komórkę Karto (kartograficzną) prowadziła prawdopodobnie Maria Kielczewska-Zaleska³¹.

²³ AAN, DR, 202/III-137, Do kierowników wszystkich wydziałów, 22 VII 1943 r., k. 7.

²⁴ AAN, DR, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 116; *ibidem*, Uwagi do regulaminu wydziału Org, [wrzesień–październik 1943 r.], k. 28.

²⁵ BK, Spuścizna K. Sosnowskiego, 11299/2, Wspólne ustalenia K. Sosnowskiego, S. Roskosza i S. Cieślińskiej, spisane przez S. Roskosza, mps, b.d. [po 1970 r.], b.p. W służbie łączności pracowały m.in. siostry Lipskie: Wanda „Basia” i Halina „Ola”; siostry Imielanki: Maria „Marysia” i Czesława „Sławka”, Czesława Motzek-Trzcicka „Elżunia”, Halina Beisertówna „Kasia”, Stefania Kniapel-Wróblowa „Bronka”, Zuzanna Nowacka-Kwiatkowska „Emilia”, Aniela Szenicówna-Gajewska „Bożena”, Krystyna Kowalska-Męciewska „Krystyna”, Monika Karkoszka-Targowa „Monika”, Janina Krawczyk-Męciewska „Marta”, Maria Aleksandrowicz „Ewa”, Róża Wróblówna-Bednorz „Iza”, Helena Hermanowa „Maria”. W tym gronie był tylko jeden mężczyzna, Stanisław Szablowski „Bogus” (Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 41–45).

²⁶ Była nią Irena Kędzierska „Wanda”. W ciągu 1943 r. dołączyły Monika Kicmanowa „Staszka” (potem łączniczka), Sławomira Waltratus „Miłka” i Krystyna Wizówna-Lyczywek „Iga”.

²⁷ AAN, DR, 202/III-135, Okólnik nr 1, 3 X 1943 r., k. 29.

²⁸ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 209, tam cyt.: „[Fotograf] prace wykonuje terminowo i starannie [...], [będąc] w najlepszych warunkach finansowych, nie tylko, że prace wykonuje bezinteresownie, ale ponadto nie wystawia rachunków za zużyty materiał”; zob. też S. Roskosz, *O książce...*, s. 314.

²⁹ Początkowo prace graficzne wykonywała Stanisława Wiśniewska „Siasia”. Potem współpracował z SZ także Wit Gawęcki (S. Roskosz, *O książce...*, s. 315, 316).

³⁰ Książnica Pomorska w Szczecinie [dalej: KP], Spuścizna E. Męciewskiego, S. Roskosz, Fragmenty wspomnień, b.p.; BK, Spuścizna K. Sosnowskiego, 11291/2, K. Sosnowski, Notatki, rkps, b.d., b.p.; R. Stefański, *Autoryzowana relacja* [w:] „Ojczyzna”..., s. 345; Relacja A. Męciewskiego, w zbiorach autorki.

³¹ M. Kielczewska-Zaleska, *Wystąpienie w dyskusji na temat „Ojczyzny”* [w:] „Ojczyzna”..., s. 244, 245.

W lutym 1943 r. archiwum SZ było już uporządkowane i skatalogowane. Obejmowało ponad pięćset pozycji, w tym wiele oryginalnych dokumentów z ziem wcielonych do III Rzeszy³². Archiwistka była odpowiedzialna także za stan oraz udostępnianie zbiorów bibliotecznych. Z archiwum i biblioteki korzystać mogli wszyscy pracownicy SZ oraz „współpracujące organizacje niepodległościowe”³³.

Zadaniem Orgu było także zapewnienie – w granicach możliwości – bezpieczeństwa pracy konspiracyjnej. W związku z tym dostarczał on odpowiednich lokali, schowków, dokumentów oraz „informacji w zakresie »K[omuny]«”³⁴. Kwestie związane z bezpieczeństwem pracy stanowiły przedmiot głębokiej troski kierownictwa SZ. W lutym 1943 r. alarmowało ono, że „bezpieczeństwo osobiste ludzi (dowody osobiste, karty pracy) nie jest zapewnione [...]. Na 44 współpracowników 12 posiada pewniejsze oryginalne karty pracy, reszta bądź wcale, bądź fałszywe. [...] Dotychczas wszystkie papiery otrzymujemy z ZWZ za pośrednictwem jednej z organizacji niepodległościowych »O«”. Domagano się bezpośredniego kontaktu z komórką legalizacyjną „wojska albo P[aństwa] S[łużby] C[ywilnej]”³⁵.

W lutym 1943 r. SZ dysponowała jedenastoma schowkami podręcznymi i dwiema kryjówkami trwałymi. Problemem było urządzenie schowków w pokojach sublokatorskich, a takie w większości zajmowali pracownicy Sekcji. Nie rozwiązano także zadowalająco sprawy przenoszenia materiałów przez łączniczki, zwłaszcza zaś przewożenia ich z komórek terenowych³⁶.

W ramach SZ istniała komórka zajmująca się ubezpieczaniem pracy. Prawdopodobnie kierował nią „Janusz” Chmielewski³⁷.

Służba Informacyjna

Służba Informacyjna była najbardziej rozbudowanym, zatrudniającym najwięcej pracowników, Wydziałem SZ. Do jej zadań należało zbieranie materiałów i dokumentów dotyczących ziem zachodnich i ziem postulowanych, informowanie rządu, władz Polskiego Państwa Podziemnego oraz społeczeństwa o sytuacji panującej na tamtych terenach, formułowanie postulatów w sprawie propagandy bieżącej oraz prowadzenie jej przy pomocy aparatu terenowego³⁸. Zadania te miały być realizowane przez „opracowywanie raportów, meldunków i depesz dla Centrali, opracowywanie sprawozdań okresowych dla pełnomocnika i jego or-

³² AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 209, 210.

³³ AAN, DR, 202/III-135, Uwagi do regulaminu wydziału Org, [wrzesień–październik 1943 r.], k. 28.

³⁴ *Ibidem*, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.] k. 116; *ibidem*, Uwagi do regulaminu wydziału Org, [wrzesień–październik 1943 r.], k. 28.

³⁵ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 209; AAN, DR, 202/III-137, Do kierowników wszystkich wydziałów, 22 VII 1943 r., k. 7.

³⁶ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 209.

³⁷ AAN, DR, 202/III-136, Schemat organizacyjny SZ, b.d., k. 7; Z. Nowacka-Kwiatkowska, *Relacja [w:] „Ojczyzna”...*, s. 275; Relacja A. Męclewskiego, w zbiorach autorki; List Ireny Ostrowskiej-Wnukowej do autorki.

³⁸ AAN, DR, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 117.

ganów, oraz przez pracę wydawniczą periodyków³⁹. Wyodrębniono trzy zasadnicze formy opracowań: informacje o wydarzeniach bieżących (np. działaniach okupanta, postawie społeczeństwa polskiego i niemieckiego), charakteryzowanie zagadnień właściwych dla danego terenu (np. problem niemieckiej listy narodowej, przeobrażenia gospodarcze), opracowywanie syntetycznych ujęć danego zagadnienia za oznaczony okres okupacji (np. wysiedlanie, sytuacja Kościoła)⁴⁰.

Kierownikami Wydziału byli kolejno Edmund Męclewski „Andrzej” i Edward Serwański „Wojtek”, „Jacek”. Funkcję sekretarza pełnili m.in. Antoni Spadowski „Michał” oraz Tadeusz Rajski „Radek”. Etatowymi pracownikami centrali Si byli od czerwca 1943 r. Franciszek Pilarek „Żółw” (tłumacz prasy niemieckiej) oraz Dionizy Wesolek „Smętek” (archiwariusz). Także w czerwcu utworzono referat gospodarczy, który prowadził Juliusz Kolipiński „Bartek”⁴¹.

W centrali Si utworzono referaty terytorialne dla poszczególnych obszarów. Kierowały nimi osoby dobrze znające dany teren, zorientowane w jego sytuacji bieżącej. Referaty terytorialne na ziemiach wcielonych odpowiadały swoim zasięgiem działania właściwym Okręgowym Delegaturom Rządu. Utworzono ich pięć, potocznie zwanych terami: I – Śląsk, II – Wielkopolska, III – Łódzkie, IV – Pomorze, V – okręg ciechanowski. Na ziemiach postulowanych planowano zorganizowanie sześciu referatów terenowych oznaczonych symbolami od VI A do VI F⁴². Nie jest do końca wyjaśnione, jakie tereny miały obejmować poszczególne referaty. Z zachowanych materiałów można wywnioskować, że symbolem VI A oznaczono Dolny Śląsk, a VI D Prusy Wschodnie⁴³. Okręgowy kierownik propagandy i informacji nadzorował działalność informacyjną i propagandową na swoim terenie. Podlegała mu rzeczowo i personalnie cała siatka terenowa Si⁴⁴.

Referentem terenowym Śląska w centrali SZ był Zbyszko Bednorz „Józek”, a kierownikiem śląskiej komórki Pi Alfred Jesionowski „Szymon”, działający w Krakowie. Siatką terenową Si na Śląsku kierował por. Konstanty Kempa „Tadeusz”⁴⁵. Sprawozdanie z 1 marca 1943 r. informuje, że „kierownik Pi znajduje się na terenie GG. Współpracowników etatowych Si jest w terenie dwóch”⁴⁶.

³⁹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 211.

⁴⁰ AAN, DR, 202/III-135, Instrukcja Si, 1 XII 1942 r., k. 1.

⁴¹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie za czerwiec 1943 r., k. 252; *ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 306; E. Serwański, *W kręgu...*, s. 136–137; „Ojczyzna”..., s. 162, 163.

⁴² AAN, DR, 202/III-136, Schemat Si, b.d., k. 4.

⁴³ AAN, DR, 202/III-148, Meldunek z VI D, 10 VIII 1943 r., k. 268; AAN, DR, 202/III-137, Pismo delegujące emisariusza „Rudego” na teren VI A, 2 VII 1943 r., k. 2.

⁴⁴ AAN, DR, 202/III-135, Instrukcja Si, 1 XII 1942 r., k. 2.

⁴⁵ Według E. Serwańskiego referentem teru I był Jesionowski (E. Serwański, *W kręgu...*, s. 136); tymczasem Z. Bednorz stwierdza, że to on był referentem Śląska w SZ (Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 75, 163). Według W. Grabowskiego Jesionowski był referentem propagandy w Śląskiej Delegaturze Okręgowej (W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 323), M. Starczewski podaje natomiast, iż funkcję tę sprawował Kempa (M. Starczewski, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 19). Według krótkiego zarysu historycznego SZ Kempa był referentem informacyjnym, a Jesionowski propagandowym Śląska (AIPN, Rząd RP, t. 337).

⁴⁶ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 211.

W pierwszej połowie 1943 r. dokonano w Sekcji Zachodniej podziału teru I (kryptonim „Skizet”) na dwie jednostki organizacyjno-terytorialne. Obszar przedwojennego województwa śląskiego (kryptonim „Wu-Skizet”) miał następujące podokręgi: I – Śląsk Północny (powiaty: Blachownia, Lubliniec, Tarnowskie Góry), II – Śląsk Centralny-Przemysłowy (powiaty: Katowice, Królewska Huta, Świętochłowice, Mysłowice, Rybnik, Chrzanów), III – Zagłębie Dąbrowskie (powiaty: Sosnowiec, Będzin, Olkusz i Zawiercie), IV – Śląsk Południowy (powiaty Bielsko-Biała, Pszczyna, Oświęcim, Wadowice i Żywiec), V – Śląsk Cieszyński i Zaolziański. Natomiast rejencja opolska (kryptonim „Er.Olskazer”) stanowiła podokręg VI, obejmujący powiaty Kluczbork, Olesno, Dobrodzień, Niemodlin, Opole, Strzelce, Nissa (Nysa), Prudnik, Koźle, Gliwice, Bytom, Głubczyce i Racibórz⁴⁷. Nie wiadomo, czy wszędzie udało się zorganizować komórki terenowe oraz kto nimi kierował.

Jak wynika ze sprawozdania Si za okres od początku działalności, tj. od września 1942 r. do 10 sierpnia 1943 r., praca w terenie I rozwijała się dobrze, siatka objęła cały obszar wcielony do III Rzeszy jako Ost-Oberschlesien. Raporty przychodziły regularnie, co miesiąc, łączność działała bez zarzutu. Raz w miesiącu wyjeżdżał na Śląsk emisariusz Si, pełniący jednocześnie funkcję emisariusza Wydziału Pb. W Krakowie zaś zorganizowano stałą, niemal cotygodniową łączność kurierską ze Śląskiem⁴⁸.

Ter I należał do najlepiej zorganizowanych pod względem informacyjno-propagandowym. Decydowało o tym kilka prężnych, dobrze ze sobą współpracujących zespołów ludzi. Referat śląski Si blisko współdziałał z Okręgową Delegaturą na Śląsk⁴⁹ oraz ze Śląskim Biurem Szkolnym kierowanym przez Kazimierza Popiołka „Janika”⁵⁰. Podstawowe znaczenie miała dobrze zorganizowana łączność między Śląskiem a Krakowem i Warszawą, wykorzystująca m.in. fakt zatrudnienia konspiratorów w przedsiębiorstwach niemieckich⁵¹. Wśród współpracowników Si teru I było wielu ludzi wybitnych, dobrze zorientowanych w referowanej tematyce. Oprócz już wymienionych wspomnieć wypada choćby bp. katowickiego Stanisława Adamskiego, pełnomocnika Delegatury ds. kościelnych na Opolszczyźnie ks. Bolesława Kominka, por. Wacława Stacherskiego „Nowinę”, inspektora katowickiej Armii Krajowej, por. Władysława Kuboszka, inspektora rybnicko-raciborskiej AK, inż. Mikołaja Kotowicza „Mieczysława” pracującego w hucie „Pokój” w Bytomiu, Hilarego Hermana „Rechtora” prowadzącego rejestr zbrodniarzy hi-

⁴⁷ AAN, DR, 202/III-150, Raport Si za maj 1933 r. [1943 r.], k. 2, 25.

⁴⁸ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie za czerwiec 1943 r., k. 252; *ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 307.

⁴⁹ Od lipca 1942 r. zastępcą delegata śląskiego był członek „O”, Alojzy Targ „Marcin”.

⁵⁰ Współpracownikami SZ byli m.in. Artur Zagan „Leszek” oraz Józef Norek (K. Popiołek, *Oświata na Śląsku w czasie okupacji*, „Przemiany” 1957, nr 12, s. 6; *Alojzy Targ („Marcin”) list do Edmunda Męclewskiego („Andrzeja”)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 348–351; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 154–156).

⁵¹ W firmie Geppner zatrudnieni byli m.in. T. Biniasz (skrzynka kontaktowa w Warszawie), Marian Brustman (skrzynka kontaktowa i przerzutowa w Krakowie), Eugenia Kolbuszówna, sekretarka Okręgowej Delegatury Śląskiej i jej brat Mieczysław, kurier. Podobną rolę odgrywała firma Fritz Steffko-Definitiv. W jej warszawskiej siedzibie mieściło się biuro Okręgowej Delegatury Rządu na Śląsk (*Alojzy Targ („Marcin”) list do Edmunda Męclewskiego („Andrzeja”)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 349; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 102, 103, 107–109, 162; Relacje T. Biniasia i M. Kolbusza, w zbiorach autorki).

tlerskich, Antoniego Sopickiego, Edwarda Maćkowa „Dolnego”, Herberta Wenera, dr. Rudolfa Gawłowskiego, Stanisława Ziembę „Ryszarda”, Józefa Kokota „Własta”, Antoniego Wrzoska „Zarańskiego”, Rajmunda Buławskiego, Jana Klawittera „Klawisza”, Irenę Kuśnierzewską „Hankę” zatrudnioną w krakowskim Patronacie, Adelę Korczyńską „Lolę”, komendantkę Wojskowej Służby Kobiet w Okręgu Śląskim AK, inż. Karola Musiała posiadającego ważne kontakty na Śląsku Cieszyńskim, Tadeusza Gryłkę i Pawła Ścierańskiego – działaczy Stronnictwa Pracy. Znaczącą rolę w organizowaniu siatki śląskiej odegrały powiązania „Tadeusza” z organizacją „Ku wolności”, włączoną w 1942 r. do AK⁵². Wreszcie wspomnieć trzeba o siatce informacyjnej przenikającej do obozu koncentracyjnego Auschwitz, skąd centrala SZ otrzymywała szczegółowe meldunki⁵³. Najbliższymi współpracownikami „Tadeusza” w tej siatce byli dr Bolesław Wiechuła „San”, Bernard Świerczyzna „Maks” oraz siostry Alfreda Dylaka – Renia i Maria⁵⁴.

Jeszcze 18 lutego 1944 r. Jesionowski napisał do szefa Si, Serwańskiego: „Praca w wydziale i w terenie rozwija się żywo, przybywa jej coraz więcej [...]. Na ukończeniu są prace mobilizacyjne 4 referatów, przybył nowy [...] (Instytut Zachodni – Oddział Śląski)”⁵⁵. W dziesięć dni później aresztowany został Kempa, a w marcu Jesionowski. Ofiarami aresztowań padło wielu ich współpracowników, m.in. inż. Kotowicz⁵⁶.

Siatka informacyjna tworzona przez „Ojczyznę” w Wielkopolsce od początku okupacji (od lata 1940 r. związana z GDZW) przetrwała falę aresztowań, która rozbiła poznańskie Biuro Głównej Delegatury. W czerwcu 1942 r. z misją odtworzenia komórek administracji rządowej oraz zebrania informacji o sytuacji w terenie wyruszył Serwański⁵⁷. Został on pierwszym referentem terenowym Wielkopolski w Wydziale Si. Po objęciu przez niego funkcji kierownika Wydziału referentem teru II został Adam Pohl „Kuba”, kierujący jednocześnie Wydziałem Pp⁵⁸.

⁵² AAN, DR, 202/III-151, Uwagi „Szymona”, b.d., k. 122; Z. Bednorz, *Lata krecie...; idem, List do Edmunda Męclewskiego („Andrzeja”)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 205–210; Alojzy Targ („Marcin”) *list do Edmunda Męclewskiego („Andrzeja”)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 348–351; Biskup Stanisław Adamski, *duszpasterz czasu wojny i okupacji 1939–1945*, red. J. Myszor, Katowice 1994, s. 35–37; A. Targ, *Tajny pełnomocnik do spraw kościelnych na Opolszczyźnie* [w:] *Dei Virtus. Kardynałowi Bolesławowi Kominkowi w holdzie*, red. J. Krucina, Wrocław 1974, s. 209–213; J. Niekrasz, *Z dziejów AK na Śląsku*, Katowice 1993; KP, Spuścizna E. Męclewskiego, Trzy listy Seweryna Walkowiaka do Edmunda Męclewskiego (załącznikiem do drugiego listu jest Relacja w sprawie akcji propagandowej na rzecz powrotu do Polski Ziemi Zachodnich i Północnych, prowadzonej przez grupę konspiracyjną „Ku wolności” PZW w Chorzowie w okresie okupacji hitlerowskiej), 4 V 1972 r., 16 VIII 1972 r., 4 XI 1975 r., b.p.; *ibidem*, List Bolesława Kempy do Edmunda Męclewskiego, 22 V 1972 r., b.p.

⁵³ Meldunki oparte były na urzędowych danych niemieckich, a opracowywane przez Niemca o pseudonimie „Karol” (AAN, DR, 202/III-207, Meldunek w sprawie obozu oświęcimskiego dla BBC i „Świtu”, 10 VII 1943 r., k. 95; *ibidem*, zachowane oryginalne meldunki niemieckie, k. 104–107).

⁵⁴ J. Niekrasz, *Z dziejów...*, s. 31, 196, 304; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 74–78; por. „Zeszyty Oświęcimskie” 1968, nr 1 – jest to numer specjalny, opracowany przez Zakład Historii Partii przy KC PZPR we współpracy z Państwowym Muzeum w Oświęcimiu.

⁵⁵ AAN, DR, 202/III-150, Pismo „Szymona” do „Jacka”, 18 II 1944 r., k. 20–21.

⁵⁶ Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 86, 87, 164, 165; J. Niekrasz, *Z dziejów...*, s. 154, 196, 304.

⁵⁷ E. Serwański, *W kręgu...*, s. 99–136.

⁵⁸ *Wniosek odznaczeniowy dla pracowników Sekcji Zachodniej DI przedstawiony przez kierownika Sekcji Edmunda Męclewskiego ps. „Maciejewski” Dowódcy Armii Krajowej gen. Leopoldowi Okulikowskiemu (6 XI 1944)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 162; E. Serwański, *W kręgu...*, s. 136.

Do lata 1943 r. kierownik Pi teru II utrzymywał częste kontakty osobiste z centralą. Sieć Si i Pb była mocno rozbudowana. Raporty napływały co miesiąc⁵⁹. W ocenie centrali SZ „współpracownicy terenowi, a zwłaszcza ich kierownictwo stoi na wysokości zadania”. Siatka terenowa ucierpiała poważnie w wyniku aresztowań w maju i czerwcu 1943 r.⁶⁰

Siatkę Si teru II tworzyło piętnaście ośrodków oznaczonych kryptonimami⁶¹. Ośrodek „Łokietek” (Konin, Koło, Kalisz, Turek) kierowany był przez Mariana Sobczaka „Mikołaja”. Ośrodek „Biskupin” (Ostrów Wielkopolski) należał do najlepiej zorganizowanych. Na jego czele stał Stefan Rowiński „Eryk”⁶², a współpracowali z nim m.in. Bogdan Hofmański, Marian Magdański, Narcyz Buchwald. Ośrodkiem „Zamek” (Krotoszyn) kierował Antoni Piaczyński „Grzebyk”, któremu powierzono zorganizowanie siatki informacyjnej w powiatach rawickim i gostyńskim. Współpracował z nim m.in. Władysław Krzak. W Lesznie „Leszczyne” i „Osikę” prowadził Adam Pankowski, który miał także zorganizować siatkę w kościańskim i wolsztyńskim. Jego współpracownikami byli m.in. ks. Stolarek i Władysław Rosochowicz. Na czele ośrodka poznańskiego „Przemysław” stał Jan Czapiewski „Konrad”, kierownik organizacyjny „O” w Wielkopolsce. Wśród jego współpracowników byli m.in. Adam Pohl (od czerwca 1943 r. w Warszawie w SZ), Kazimierz Lesiński, Bogdan Jabłoński, Bożena Osmólska, Irena Tarnowska, Adam Pluciński. Poznański ośrodek Si utrzymywał kontakt z przebywającym w areszcie domowym bp. Walentym Dymkiem. Siatką „Dębu” (w Jarocinie) kierował Józef Klinkowski „Adam”. Podlegał mu ośrodek w Pleszewie. Współpracownikiem Si był tu Franciszek Bator. Na czele ośrodka inowrocławskiego o kryptonimie „Sól” i „Solanka” stał Bernard Wysocki „Benon”. Współpracowali z nim m.in. Czesław Pilichowski, Zenon Kopeć i Ferdynanda Jackowska. Pracownikami Si w Międzychodzie „Halszka I” byli Leon Jankowski oraz Zbigniew Gracz. Nie wiadomo, kto kierował ośrodkami w Szamotułach („Halszka II”), Nowym Tomysłu („Halszka III”) i Gnieźnie („Lech”). Pracę ich koordynował z Poznania Czapiewski. We Wrześni kierownikiem Si ośrodka o kryptonimie „Wrzos” i „Kwiat” był Norbert Sommerfeld, a po jego aresztowaniu – w maju 1943 r. – prawdopodobnie Zbigniew Ciećkiewicz. W Chodzieży („Północ I”) z siatką współpracował Bronisław Maron, utrzymujący kontakty organizacyjne w Wągrowcu (z dr. Piotrem Kowalikiem) i Czarnkowie („Północ III”), oraz Edmund Henke⁶³. Pracę tych ośrodków, jak również

⁵⁹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 212.

⁶⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 307; E. Serwański, *W kręgu...*, s. 130–131.

⁶¹ AAN, DR, 202/III-156, Spis miejscowości na ziemiach zachodnich, b.d., k. 58.

⁶² Poddelegat na południową Wielkopolskę, do sierpnia 1943 r. p.o. delegat okręgowy.

⁶³ E. Serwański, *W kręgu...*, s. 99–136; Protokół dotyczący akcji tajnego nauczania w Wielkopolsce, 26 III 1946 r., k. 1–2 (kopia w zbiorach autorki); Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego, t. 57, W. Rosochowicz, *Tajne nauczanie w mieście Lesznie podczas okupacji niemieckiej*, mps; *ibidem*, t. 56, I. Tarnowska, *Przyczynki do historii okresu okupacji hitlerowskiej w Poznaniu*, mps, k. 34–38; P. Bednarski, *Konspiracja pod Gontyńcem* [w:] *W konspiracji wielkopolskiej 1939–1945. Wybór wspomnień*, oprac. Z. Szymankiewicz, Poznań 1993, s. 13–26; K. Kwiatek, *Wrzesińskie Szare Szeregi w okresie okupacji (1939–1945)*, „Kwartalnik Wrzesiński” 2001, nr 3,

Obornik („Północ II”), nadzorował Czapiewski przy pomocy Mirosława Strzełińskiego. Ze względu na panujące na terenach anektowanych warunki, ogromnie utrudniające pracę konspiracyjną, w wielu miejscowościach działalność Si złączona była personalnie z siatką administracji państwowej oraz Kuratorium Wojennego⁶⁴. W październiku 1943 r. Serwański przekazał ostatecznie swoje kontakty w Wielkopolsce w ręce Czapiewskiego. Pracownicy Si teru II wielokrotnie padali ofiarą aresztowań. Zamordowani zostali m.in. Piaczyński, Magdański, Pluciński, Maron, Gracz.

Niewiele wiadomo o siatce Si w tej części przedwojennego województwa łódzkiego, która została włączona do Rzeszy (ter III). W sprawozdaniu z 1 marca 1943 r. czytamy: „Komórka Si funkcjonowała do niedawna. [...] Docierała zasadniczo do wszystkich powiatów swego terenu. Praca była w stadium początkowym”. Za bardzo pilne uznano w związku z tym „obsadzenie Si w III i punktu referenta terenowego III w Centrali”⁶⁵. Postanowiono przy pomocy BZ nawiązać współpracę z delegatem okręgowym⁶⁶, nie dało to jednak zadowalających rezultatów. Sprawozdanie Si z 13 sierpnia 1943 r. podaje: „Kontakt spalony zupełnie od kilku miesięcy. Wszelkie próby nawiązania go ponownie, podejmowane również przez delegata okręgu i organizacje społeczne, zawiodły zupełnie”⁶⁷. Ostatecznie referat Pi został zorganizowany dopiero w czerwcu 1944 r., a „cała jego praca [ograniczyła się] do wysłania paru meldunków informacyjnych do Centrali”⁶⁸.

Niewiele wiadomo o organizacji Si teru IV (Pomorza). Ze sprawozdania z 1 marca 1943 r. wynika, iż kierownik referatu przebywał stale na Pomorzu, ale „bez możliwości osobistego kontaktu z Centralą [...]. Raporty wskutek trudności przerzutu słabe, przekazywane ustnie przez kuriera BZ”⁶⁹. Zamierzano zorganizować przerzuty materiałów z Pomorza do Warszawy przez teren V (rejencję ciechanowską). Za pilną sprawę uznano też wysłanie emisariusza „celem nawiązania kontaktów w zakresie Pb oraz zdobycie uzupełniających materiałów informacyjnych i syntez o zakresie Si”⁷⁰. Emisariusz Wiesław Jaroszewski „Wiesław”, „Ignacy” odbył podróż po Pomorzu w dniach 9–17 kwietnia 1943 r.⁷¹

s. 36–41; J. Pietrzak, *Stefan Rowiński 1875–1943* [w:] *Wielkopolskie XX wieku*, red. A. Gulczyński, Poznań 2001, s. 409–417; Instytut Zachodni w Poznaniu [dalej: IZ], Dok III-71, Kazimierz Lesiński, *Kilka przyczynków do dziejów konspiracji w Poznaniu w latach 1934–1945*, kwiecień 1957 r., mps, s. 1, 2; *ibidem*, Dok III-68, *Delegatura Rządu Polskiego na Wielkopolskę w latach 1943–1945. Ze wspomnień Leona Jędrowskiego*, spisał mgr Edward Serwański, październik 1957 r., mps, s. 1–4; Relacje: M. Bojarskiej, A. Pohla, F. Jackowskiej, A. Rogalskiego, J. Krzyżaniaka, B. Osmólskiej, B. Jabłońskiego, W. Ferchmina, M. Sobczaka, B. Hofmańskiego, w zbiorach autorki.

⁶⁴ W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 318–320.

⁶⁵ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 212, 213.

⁶⁶ Od sierpnia 1942 r. był nim ludowiec Piotr Rychlik „Wysocki” (W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 292; AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie za czerwiec [1943 r.], k. 252).

⁶⁷ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 307.

⁶⁸ W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 294.

⁶⁹ Był nim przypuszczalnie Stefan Brzeziński (B. Chrzanowski, *Cywilne struktury...*, s. 131).

⁷⁰ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 212, 213.

⁷¹ Jego raport został opublikowany w: *Materiały do dziejów Pomorskiego Okręgu ZWZ-AK*, wybór i oprac. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2000, s. 173–196. „Istniejąca od czasu utworzenia SZ

Wydaje się, że następnie (do aresztowania 13 września 1943 r.) pełnił funkcję referenta teru IV, współpracując z sekretarzem Si Spandowskim „Michałem” oraz z Wesółkiem „Smętkiem”, który objął kierownictwo referatu po Jaroszewskim. W sierpniu 1943 r. Spandowski został referentem Pomorza w Wydziale Pb, nadal blisko współpracując z Wydziałem Si⁷². Latem 1943 r. w referacie spisywano informacje od osób przyjeżdżających z Pomorza, od własnych kurierów i delegata okręgowego. Opracowano sprawozdanie na temat zniszczeń kulturalnych. Przekazano na Pomorze instrukcje do raportu o niemieckiej liście narodowej oraz szereg poleceń szczegółowych⁷³. Siatka terenowa, zmontowana z wielkim trudem, została rozbita w lecie 1943 r.⁷⁴ Brak dokładniejszych informacji o jej strukturze i współpracownikach. Wydział Prasy i Informacji Okręgowej Delegatury Rządu został zorganizowany dopiero na przełomie 1943/1944 r., a jego kierownictwo w Centrali objął Wesółek, a na Pomorzu Mieczysław Bagiński „Grzmociński”⁷⁵.

O siatce Si teru V (Ciechanowskie) w sprawozdaniu z 1 marca 1943 r. czytamy: „Kierownik [...] znajduje się przy Centrali Si. Służba informacyjna w terenie słabo zorganizowana [...]. Raporty [...] niedostateczne”⁷⁶. Sytuacja pogorszyła się w połowie 1943 r. Sprawozdanie z 13 sierpnia podaje, iż „Kontakt z terenem spalił się wraz z aparatem delegata okręgu. Podejmowane są próby odbudowy”⁷⁷. W czerwcu 1943 r. referentem terenu został N.N. „Mieczysław”⁷⁸. Wiadomo, że Wydziałem Propagandy w podokręgu kierował Józef Stępczyński „Czech”. Współpracy między obydwojma działaniami chyba jednak nie było⁷⁹.

Referat terenowy Ziem Postulowanych (ter VI) został zorganizowany w początkach 1943 r. Nie wiadomo, kto nim kierował. W planach, oprócz nawiązania stałego kontaktu z terenem, było też przygotowanie raportu sytuacyjnego za okres od września 1939 r. do marca 1943 r.⁸⁰

Na początku 1943 r. zorganizowano „doraźną Si z zasięgiem informacyjnym VI A”, a w lipcu tego roku wysłano na teren VI A emisariusza N.N. „Rudego”.

[...] sieć służby informacyjnej na terenie IV nie spełniła swych zadań [...], przed trzema miesiącami dokonano kompletnej zmiany aparatu informacyjno-propagandowego na tym terenie” (AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie Wydziału Si do 10 VIII 1943 r., k. 307).

⁷² AIPN, Rząd RP, t. 337, Krótki rys historyczny SZ, 25 III 1945 r., b.p.; E. Serwański, *W kręgu...*, s. 136.

⁷³ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie za czerwiec 1943 r., k. 252.

⁷⁴ AAN, DR, 202/III-135, Najpilniejsze sprawy SZ, k. 65.

⁷⁵ B. Chrzanowski, *Służby informacyjno-prasowe...*, s. 93. Wiosną 1944 r. referent Pomorza pracował na etacie SZ, choć powinien być zatrudniony przez pomorską Delegaturę Okręgową (SPB, 4.1.5, Sprawozdanie z kontroli 600/PP za dwa okresy: styczeń–luty i marzec–kwiecień 1944 r., k. 5).

⁷⁶ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 212, 213. Raport z terenu V za grudzień 1942 r. sygnowany literą „M” figuruje w spisie raportów archiwum Si (AAN, DR, 202/III-173, Si-I.Cd., k. 87).

⁷⁷ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie Wydziału Si do 10 VIII 1943 r., k. 308.

⁷⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie za czerwiec 1943 r., k. 252.

⁷⁹ W. Brenda, *Delegatura Rządu...*, s. 171–172. W połowie 1943 r. Okręgowa Delegatura Rządu Ciechanów została podporządkowana Delegaturze Okręgowej Warszawa-województwo (W. Grabowski, *Polska tajna administracja...*, s. 289; AIPN, Rząd RP, t. 337, Krótki rys historyczny SZ, 25 III 1945 r., b.p.).

⁸⁰ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 211, 212, 213.

Miał on przekazać „ośrodkom polskiego życia politycznego i społecznego [...] charakterystykę i ocenę bieżącej sytuacji politycznej i wojennej [...] [oraz] wskazówki [...] działania propagandowego”. Zadaniem jego było też zapoznanie się z sytuacją polityczną na tym terenie, z jego potrzebami w zakresie propagandy oraz zorientowanie się w „możliwościach zorganizowania stałego terenowego ośrodka Pi i sieci informacyjnej SZ”⁸¹. Siatka taka została przez „Rudego” zorganizowana i latem 1943 r. obejmowała „trzech ludzi rozmieszczonych w różnych punktach terenu”⁸².

Na terenie VI B w tym czasie nie zdołano jeszcze utworzyć stałej siatki. Docierał tam emisariusz i niektórzy współpracownicy Si terenu I⁸³.

W czerwcu 1943 r. referentem informacyjnym teru VI D w centrali został Adam Chętnik „Kurpik”⁸⁴. Oparł swoją pracę w terenie na działaczach konspiracyjnego Związku Mazursko-Kurpiowskiego. Współpracowali z nim m.in. Emilia Sukertowa-Biedrawina i Bohdan Wilamowski. Pierwszy meldunek sytuacyjny dotarł do centrali Si na początku sierpnia 1943 r.⁸⁵

W planach Si było uruchomienie referatów terenowych VI C, VI E i VI F. Nic jednak o ich działalności nie wiadomo.

Pracownikom Wydziału stawiano wysokie wymagania. Kierownik okręgowy Pi musiał możliwie gruntownie „znać swój teren, jego wydarzenia, przeobrażenia, nastroje i potrzeby”. Miał być „czujnym uchem, byстрыm okiem i wrażliwym sumieniem terenu”. Obowiązkiem terenowych komórek Pi było dobre orientowanie się we wszystkich istotnych zagadnieniach danego obszaru, znajomość celów polityki okupanta, przewidywanie zagrożeń, jakie ich realizacja niosła dla polskości, w tym wpływu na nastroje i postawę społeczeństwa. Komórki te organizowały siatkę informacyjną na swoim terenie oraz służbę łączności z centralą, dbając o zapewnienie maksymalnego bezpieczeństwa pracy konspiracyjnej. Zalecano nawiązywanie współpracy ze specjalistami – „bankowiec dla spraw finansowych, rolnik agronom dla spraw rolnictwa” – oraz prowadzenie przez jedną osobę listy straconych, a przez inną „czarnej listy” okupantów. Kładziono nacisk na posiadanie informatorów w „czułych punktach terenu” – w urzędach, obozach, więzieniach itp.⁸⁶

Okręgowy kierownik Pi wyznaczał swoim współpracownikom wiążący termin doręczenia raportów. Każdy raport miał zawierać kolejny numer, okres, jaki obejmował, oraz datę wysłania do centrali. Wiadomości o szczególnej wadze miały

⁸¹ *Ibidem*, Sprawozdanie za czerwiec 1943 r., k. 252; AAN, DR, 202/III-137, Pismo kierownika Wydziału Si, 2 VII 1943 r. k. 2.

⁸² *Ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Si do 10 VIII 1943 r., k. 308.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie za czerwiec 1943 r., k. 252.

⁸⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 308, tam cyt.: „nawiązano kontakt z terenem przez [...] grupę regionalno-społeczną. Trwa montowanie sieci informacyjnej”. Związek Mazursko-Kurpiowski widnieje jako organizacja subwencjonowana w sprawozdaniu z kontroli budżetowej SZ (SPŻ, 4.1.5, Sprawozdanie z kontroli 600/PP za dwa okresy: styczeń–luty i marzec–kwiecień 1944 r., k. 5; KP, Spuścizna E. Męclewskiego, Sekcja Zachodnia DI, Notatka, [1972 r.], b.p.; B. Wilamowski, *Objęcie Mazur i Warmii oraz Pomorza Gdańskiego* [w:] *Ziemie zachodnie w granicach macierzy. Drogi integracji*, red. G. Labuda, Poznań 1966, s. 147).

⁸⁶ AAN, DR, 202/III-135, Instrukcja Si, 1 XII 1942 r., k. 1–2.

być przekazywane poza ustalonymi terminami (raporty nadzwyczajne). Wymagano, by podawane informacje były ściśle i sprawdzone (z takimi szczegółami, jak data wydarzenia, nazwiska osób, nazwy miejscowości itp.), a raporty przedstawiały obiektywny, zgodny z prawdą stan rzeczy. „Nie wolno naświetlać informacji tendencyjnie, choćby z najlepszą [...] intencją [...]. Informacje należy oznaczać według stopnia ich ustalonej ścisłości”. Informacje nienadające się do opublikowania (np. nazwiska, szczegóły polityczne itd.) miały być odpowiednio oznakowane. Zwracano uwagę na konieczność zbierania dokumentów urzędowych, listów, ogłoszeń i obwieszczeń. Terenowy kierownik Pi miał abonować całą niemiecką prasę lokalną oraz wykonywać z niej wycinki według ustalonych zagadnień⁸⁷.

Rodzaje zbieranych informacji regulowały szczegółowo tzw. schematy informacyjne. Pierwszy znany schemat pochodzi z października 1942 r.⁸⁸ Z pewnością wypracowano je jednak znacznie wcześniej w zespole informacyjno-propagandowym „Ojczyzny”. Serwański wspomina, iż przed wyruszeniem na swoją pierwszą misję emisariusza był instruowany przez Sosnowskiego i Edmunda Męclewskiego w kwestii zasad i zakresu zbierania informacji. Działo się to przed utworzeniem SZ⁸⁹. Schemat z października został nieznacznie zmodyfikowany w marcu 1943 r.⁹⁰ Nieliczne zachowane raporty terenowe świadczą o stosowaniu się do przygotowanych przez centralę schematów⁹¹.

Centrala Si opracowywała także drobiazgowo instrukcje dotyczące zbierania informacji związanych ze szczegółowymi zagadnieniami okupacyjnymi. Można tu wymienić np. schemat informacyjny II/43 – „Instrukcja w sprawie badania nastrojów ludności polskiej”⁹², ankietę w sprawie niemieckiej listy narodowej lub też dotyczącą spraw gospodarczych⁹³.

Indywidualizowano tematykę gromadzonych informacji zgodnie ze specyfiką danego terenu. Pracownicy SZ doskonale orientowali się w odrębnościach poszczególnych obszarów wcielonych do III Rzeszy. Podkreślali, że „Chociaż Z[ie- mie] Z[achodnie] stanowią w zestawieniu z GG wyraźnie odróżniającą się całość,

⁸⁷ *Ibidem*, k. 2–4.

⁸⁸ *Schemat informacyjny opracowany przez Sekcję Zachodnią DI Delegatury Rządu na Kraj dla terenowej służby informacyjnej (X 1942) [w:] „Ojczyzna”...*, s. 69–71.

⁸⁹ E. Serwański, *W kręgu...*, s. 99–100.

⁹⁰ AAN, DR, 202/III-135, Schemat informacyjny III/43, k. 21–24.

⁹¹ AAN, DR, 202/III-156, Raport informacyjny (wg schematu informacyjnego X/32), 11 XI 1942 r., k. 31–36; *ibidem*, Raport informacyjny Ośrodka „Zamek”, [kwiecień 1943 r.], k. 79–82.

⁹² AAN, DR, 202/III-135, Schemat informacyjny II/43, k. 7–13. Miał być dostarczony „informatorem w różnych punktach terenu, z różnych warstw, z poleceniem czynienia stałych obserwacji”. Zebrane wiadomości systematyzowane były w trzech blokach tematycznych: społeczeństwo polskie (jedenaście szczegółowych zagadnień), społeczeństwo niemieckie oraz inne mniejszości narodowe.

⁹³ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 306. Zachowały się nieliczne raporty szczegółowe, np. raport wysłannika Wydziału Pomorskiego Pi w sprawie „akcji zmieniającej” (AAN, DR, 202/III-148, b.d., k. 400, 401); raporty nadzwyczajne, np. meldunek ze Śląska z 10 IX 1943 r. dotyczący m.in. wysiedlenia Żydów (AAN, DR, 202/III-146, k. 95–100). Poczta od „Tadeusza” z 18 IX 1943 r. zawierała np. raport narodowościowy z sierpnia 1943 r., odpowiedź na ankietę w sprawie niemieckiej listy narodowej, opis więzienia w Mysłowicach, odpowiedź na ankietę w sprawie wysiedleń, odpowiedź na ankietę w sprawie drukarni, szereg niemieckich dokumentów urzędowych, a nawet informacje o charakterze wywiadowczym, np. opis rakietowych pocisków dalekoosięgowych czy plan huty „Pokój” (AAN, DR, 202/III-150, k. 42).

to jednak same w sobie nie stanowią bynajmniej jednolitego bloku. Stąd nie należy generalizować zjawisk i wydarzeń odnoszących się do ZZ. [...] ZZ są hermetycznie zamknięte nawet dla swych poszczególnych regionów. Dzieli je gęsta sieć granic wewnętrznych (między okręgami, nawet powiatami [...])⁹⁴.

Na podstawie napływających z terenu raportów, meldunków, różnego rodzaju materiałów informacyjnych, prasy i dokumentów referenci informacyjni w centrali Si przygotowywali syntetyczne raporty bądź opracowania, które w ustalonych terminach przekazywali sekretarzowi Si. Przypuszczalnie on był autorem roboczych wersji raportów dla władz zwierzchnich⁹⁵. Ostatecznie jednak redagowali je kolejni kierownicy Sekcji, uzupełniając treść czasem w ostatniej chwili⁹⁶. O specyfice raportów do premiera Stanisława Mikołajczyka pisał Edmund Męclewski: „Jako obecnie jedyna w aparacie państwowym komórka ze względów resortowo-rzeczowych ogarniająca swą pracą **całość** ziem wcielonych do Rzeszy [...], Sekcja Zachodnia reprezentuje w aparacie rządowym **pogląd na całość problematyki ZZ**. Serwis informacyjny dostarczany przez sekcję różni się w sposób zasadniczy od serwisu z reszty ziem Polski preponderancją problematyki politycznej nad informacją bieżącą. Dzieje się tak, tym bardziej iż życie powszednie na ziemiach zachodnich i warunki okupacji nabrały charakteru znormalizowania w swym instytucjonalnym barbarzyństwie [...], pozbawione są cech informacji aktualnej, zbliżonej w typie do charakteru walki [w] Polsce środkowej. [...] Nie zmienia to w niczym faktu, iż raporty te cechuje rzeczowość i że **wyczerpują** one całość zagadnień ziem zachodnich”⁹⁷.

Oprócz obszernych raportów sytuacyjnych SZ przygotowywała krótkie depesze, wysyłane do Londynu drogą radiową nawet codziennie. Opracowywano także meldunki specjalne o najważniejszych wydarzeniach na ziemiach wcielonych dla BBC i radiostacji „Świt” (np. „meldunki w sprawie obozu oświęcimskiego”) oraz tygodniowe depesze polityczne do Londynu „Rata”, na które z biegiem czasu kładziono coraz większy nacisk⁹⁸. Przekazywano również postulaty zgłaszane pod adresem władz przez komórki terenowe, np. „w sprawie specjalnych audycji radiowych dla ziem zachodnich”⁹⁹.

⁹⁴ AAN, DR, 202/III-169, Zasadnicze tezy dotyczące sytuacji na Ziemiach Zachodnich, 11 I 1944 r., k. 592.

⁹⁵ B. Chrzanowski, *Slużby informacyjno-prasowe...*, s. 92.

⁹⁶ E. Serwański wspomina: „Nieraz się zdarzało, że przyjeżdżałem w chwili, kiedy [K. Sosnowski] kończył raport dla Rządu Polskiego w Londynie. Wówczas w nocy, na gorąco, dyktowałem [...] najcenniejsze informacje” (E. Serwański, *W kręgu...*, s. 119; zob. także S. Kautzik, *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959, s. 83). Pierwszy raport SZ o sytuacji na ziemiach zachodnich był gotowy na początku października 1942 r.

⁹⁷ *Pismo członków „Ojczyzny” – pracowników Sekcji Zachodniej DI Delegatury Rządu na Kraj do premiera Stanisława Mikołajczyka (10 VII 1944)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 144, 145; zob. też *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, red. Z. Mazur, A. Pietrowicz, M. Rutowska, Poznań 2004.

⁹⁸ AAN, DR, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 117; AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 212; *ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 306; *ibidem*, Depesze, k. 224, 225, 269–271, 302, 303; *ibidem*, Pismo 11 do 300, 11 V 1944 r., k. 251.

⁹⁹ AAN, DR, 202/I-31, W sprawie specjalnych audycji radiowych dla ziem zachodnich, [październik 1942 r.], k. 68–71.

Wiosną 1943 r. Wydział Si przejął – wydawany dotąd przez „O” pod redakcją Edmunda Męclewskiego – „Biuletyn Zachodni” (w skrócie „BeZet”). Pismo otrzymało podtytuł „Informacje z Ziem Zachodnich i Powracających”. Ukazywało się w formie powielanej mniej więcej co dwa miesiące. Celem pisma było informowanie „czynników miarodajnych”, prasy podziemnej oraz społeczeństwa w GG o sytuacji panującej na ziemiach wcielonych, o zamiarach i metodach polityki okupanta oraz o formach walki podziemnej i oporu. Propagowano przesunięcie granicy zachodniej do linii Odry i Nysy Łużyckiej jako zasadniczy polski cel wojny. Obok części informacyjnej biuletyn przynosił sporą dawkę publicystyki, a nawet krótkie hasła propagandowe. „BeZet” ukazywał się do lipca 1944 r.¹⁰⁰

Wydział Si opracowywał także część informacyjną dla wydawanego przez Wydział Pb czasopisma „Ziemie Zachodnie Rzeczypospolitej” oraz dla agencji informacyjnej „Kraj”. „Rzeczpospolita Polska” – oficjalny organ Delegatury Rządu na Kraj – otrzymywała kroniki z ziem zachodnich¹⁰¹.

„Dla ośrodków politycznych i prasowych w kraju” przeznaczony był obszerny (każdy ok. trzydziestu stron maszynopisu), ukazujący się raz w miesiącu, przegląd „Ziemie zachodnie w prasie niemieckiej”¹⁰². Od 1943 r. opracowywano także „Przegląd polityki zagranicznej”¹⁰³.

Wydziały Si i Pb bardzo blisko ze sobą współpracowały. Wspólnie ustalano postulaty dotyczące propagandy na rzecz ziem zachodnich w GG oraz omawiano potrzeby propagandowo-informacyjne terenów anektowanych i postulowanych¹⁰⁴.

W lipcu 1944 r. kierownik Wydziału Si otrzymał zadanie przygotowania „spraw mobilizacyjnych w dziedzinie informacji i propagandy na ZZ”. W tym zakresie szczególną pomocą służyć mu miał Wydział Pp¹⁰⁵. Bieg wydarzeń, klęska powstania warszawskiego, częściowa dekompozycja ośrodków politycznych związanych z Delegaturą Rządu na Kraj, a przede wszystkim wkroczenie armii radzieckiej i towarzyszące temu zaprowadzanie „nowego ładu” pod egidą Rządu Tymczasowego spowodowały, że zarysowane z rozmachem plany mobilizacyjne pozostały tylko na papierze.

Wydział Prac Programowych

Wydział Pp prowadził „prace przygotowawcze w zakresie organizacji i treści propagandy na okres przełomu i odbudowy państwa”, i w związku z tym opra-

¹⁰⁰ AAN, DR, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 117; AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 213; *ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 306; „Biuletyn Zachodni” (1941–1944) [w:] „Ojczyzna”..., s. 444–493.

¹⁰¹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 212.

¹⁰² *ibidem*, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 306.

¹⁰³ Zachowane numery „Przeglądu”: AAN, 202/III-159.

¹⁰⁴ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie Wydziału Si za okres do 10 VIII 1943 r., k. 306; *ibidem*, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 213.

¹⁰⁵ AAN, DR, 202/III-135, Sprawy organizacji pracy SZ na okres przełomowy, 17 VII 1944 r., k. 57–58.

cowywał „programy propagandy polskiej, repolonizacyjnej i niemieckiej, programy propagandy dla poszczególnych terenów oraz programy w zakresie elementów propagandy”. W lutym 1943 r. Wydział miał dwóch pracowników etatowych oraz czterech współpracowników¹⁰⁶. Pierwszym kierownikiem był przypuszczalnie Zbigniew Sadkowski. Po jego przejściu do SIP Wydział objął Adam Pohl „Kuba”¹⁰⁷.

Spośród wykonanych prac wymienić można: wytyczne propagandy wobec społeczeństwa polskiego na okres okupacji, przełomu i odbudowy, wytyczne propagandy wobec społeczeństwa niemieckiego na okres bezpośrednio powojenny – „propaganda terrorystyczna i represyjna” oraz późniejszy – „długodystansowa propaganda asymilacyjna”, a także wytyczne propagandy repolonizacyjnej wobec ludności „polskiego pochodzenia i polskiej krwi” zamieszkującej ziemie postulowane. W kwestii tej współpracowano blisko z Biurem Oświatowo-Szkolnym Ziem Zachodnich, uznając, że „głównym narzędziem [akcji repolonizacyjnej] może być tylko szkoła”¹⁰⁸.

W zakresie programów propagandy dla poszczególnych terenów opracowano m.in. szczegółowe tezy dla Śląska „województwskiego i postulowanego” na wszystkie trzy okresy, tj. okupacji, przełomu i bezpośrednio powojenny. Było to dzieło „zespołu znającego dobrze Śląsk i mającego [...] z nim żywe kontakty”. Podobne tezy zamierzano opracować dla każdego z pozostałych terenów. Poza tym przygotowano szczegółowe tezy dla „propagandy społeczno-politycznej i kulturalnej” w odniesieniu do ziem zachodnich jako całości¹⁰⁹.

Programy w zakresie poszczególnych elementów propagandy opracowywane były przez specjalne zespoły tematyczne. Utworzono zespoły ds. książki (kierownik Antoni Bocheński „Marian”), filmu (Lech Jeszka), radia (Zbyszko Bednorz „Józek”), prasy (Jan Kuglin i Stanisław Ziemia „Ryszard”), propagandy wizualnej (kierownik N.N.)¹¹⁰. Wynikiem ich pracy były memoriały „obejmujące szczegółowy program i dane organizacyjne propagandy polskiej w zakresie każdego z jej elementów-narzędzi”. Chodziło o „stworzenie podstaw do takiej organiza-

¹⁰⁶ *Ibidem*, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 118; AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 214.

¹⁰⁷ BK, Spuścizna K. Sosnowskiego, 11299/2, b.p.; *Wniosek odznaczeniowy dla pracowników Sekcji Zachodniej DI przedstawiony przez kierownika Sekcji Edmunda Męclewskiego ps. „Maciejewski” Dowódcy Armii Krajowej gen. Leopoldowi Okulickiemu (6 XI 1944)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 161–163.

¹⁰⁸ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 214; AAN, DR, 202/III-166, Założenia propagandy polskiej, k. 609–618; *ibidem*, Zasady propagandy polskiej wobec ludności niemieckiej na Ziemach Postulowanych, k. 656–666; zob. M. Pollak, *Działalność Biura Szkolnego Ziem Zachodnich w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1958, t. 4, z. 2, s. 300, 301, 305–307, 312–322, 326; por. *Pismo kierownika Biura Oświatowo-Szkolnego Ziem Zachodnich ks. Dr. Maksymiliana Rodego i jego najbliższych współpracowników do Rady Ministrów i Rady Narodowej w Londynie (15 IV 1943)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 100–101.

¹⁰⁹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 214; AAN, DR, 202/III-166, Uwagi dotyczące propagandy na Śląsku, k. 185–191.

¹¹⁰ AAN, DR, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 118; AAN, DR, 202/III-136, Schemat organizacyjny Wydziału Pp, b.d., k. 3; E. Męclewski, *Wystąpienie w dyskusji na temat „Ojczyzny”* [w:] „Ojczyzna”..., s. 260–265; *idem*, *Kierunek Odra*..., s. 54; Z. Bednorz, *Lata krecie*..., s. 56–57.

cji i odbudowy wymienionych dziedzin życia [tzn. książki, filmu, prasy itd.] [...], by w jak najdalej idącym stopniu ułatwiły Państwu Odrodzonemu spełnienie jego zadań, zwłaszcza [...] w bezpośrednio powojennym okresie”¹¹¹.

Memoriał w sprawie prasy zawierał m.in. projekt nowej ustawy dziennikarskiej, projekt organizacji wyższego szkolnictwa dziennikarskiego, a także określał „kwalifikacje fachowe i moralne redaktora i wydawcy”. Określono w nim również liczbę i rodzaje gazet, jakie miały ukazywać się na ziemiach zachodnich i postulowanych, organizację kolportażu, liczbę drukarni, ich wyposażenie itp. Memoriał przygotowano w ścisłej współpracy z konspiracyjnym Zrzeszeniem Dziennikarzy ziem zachodnich oraz w konsultacji z tajnym Zarządem Związku Dziennikarzy RP¹¹². Oprócz prac programowo-koncepcyjnych zespół ds. prasy wspierał szkolenie adeptów dziennikarstwa do przyszłej pracy na ziemiach zachodnich¹¹³.

Memoriał dotyczący radia odnosił się do ogólnego projektu DI, uzupełniając go o specyficzną problematykę ziem anektowanych i postulowanych¹¹⁴. W zespole ds. radia przygotowano też szereg audycji radiowych „o tematyce zachodniopolskiej przeznaczonych do programu mobowego stacji warszawskiej”. Ze względu na brak instrukcji od kierownictwa DI nie podejmowano początkowo zagadnienia odbudowy radiofonii na ziemiach zachodnich, nie opracowywano też programów dla stacji regionalnych. Sytuacja uległa zmianie wczesną jesienią 1943 r. Wśród ok. trzydziestu przygotowanych audycji znalazła się np. inauguracyjna dla rozgłośni Polskiego Radia w Katowicach¹¹⁵.

Zasadniczą treść memoriału w zakresie kina stanowił projekt ustawy filmowej oraz opracowanie dotyczące reorganizacji i odbudowy życia filmowego na ziemiach zachodnich. Dołączono doń postulat m.in. uwzględnienia w treści przyszłych filmów konkretnych potrzeb polskiej ludności cywilnej, wojska, a także ludności niemieckiej. Film uznano za „jedno z głównych narzędzi wychowania narodowego mas”¹¹⁶.

Memoriał w sprawie książki określał założenia polityki kulturalnej w tym zakresie oraz „ramowy program prac w dziedzinie organizacji produkcji i konsumpcji książki polskiej w okresie powojennym”. Omówiono w nim potrzeby ziem anektowanych i postulowanych, przedstawiono zalecaną literaturę oraz podsta-

¹¹¹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 214; zob. też *Pismo kierownika Sekcji Zachodniej DI Delegatury Rządu na Kraj Kiriła Sosnowskiego do dyrektora DI Stanisława Kauzika (IV lub V 1943)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 106–107.

¹¹² AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 215; AAN, DR, 202/III-164, Memoriał w sprawie reformy i odbudowy prasy na ziemiach zachodnich i postulowanych, b.d., k. 40–50; E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 48, 49, 54–55; *idem*, *Wystąpienie w dyskusji...*, s. 264; T. Kraszewski, *Wspomnienia z działalności...*, s. 255, 256.

¹¹³ Kierownikiem organizacyjnym tajnych Wyższych Kursów Dziennikarskich był Henryk Śmigiełski, a programowym dla ziem postulowanych Tadeusz Kraszewski (T. Kraszewski, *Szkolenie dziennikarzy w konspiracji* [w:] *Wojna i konspiracja. Wspomnienia dziennikarzy polskich*, red. E. Rudziński, Warszawa 1987, s. 211–213; H. Śmigiełski, *Z przeżyć okupacyjnych* [w:] *Wojna i konspiracja...*, s. 259–261).

¹¹⁴ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 215; AAN, DR, 202/III-208, Projekt audycji radiowych, b.d., k. 45–51.

¹¹⁵ *Pismo kierownika Sekcji Zachodniej DI Delegatury Rządu na Kraj Kiriła Sosnowskiego do dyrektora DI Stanisława Kauzika (IV lub V 1943)* [w:] „Ojczyzna”..., s. 107; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 57.

¹¹⁶ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 215; AAN, DR, 202/III-168, Zagadnienie filmu i kina, b.d., k. 27–33.

wową bibliografię prac informacyjno-politycznych o tych terenach. Zaproponowano powołanie w ramach Biblioteki Narodowej osobnej instytucji wydawniczej, która troszczyłaby się o zaspokojenie potrzeb ziem anektowanych i postulowanych. Zaprojektowano przyszłą sieć księgarń i czytelni, podejmując w związku z tym także kwestię mienia poniemieckiego¹¹⁷. Zespół konsultował swoją pracę z kierownictwem konspiracyjnej Tymczasowej Rady Księgarstwa Polskiego¹¹⁸.

Memoriał w zakresie propagandy bezpośredniej i wizualnej omawiał zasady krótko- i długofalowego jej oddziaływania oraz główne środki wyrazu, przez które ta dziedzina propagandy wywiera wpływ na ludzi, tj. afisze, uroczystości masowe, wystawy itp.¹¹⁹

Wydział Propagandy Bieżącej

Zadaniem Wydziału Pb było ustalanie wytycznych propagandy dla ziem wcielonych i postulowanych na okres okupacji, przygotowywanie materiałów propagandowych dla tych terenów oraz wydawnictw o tych ziemiach przeznaczonych dla reszty kraju i zagranicy¹²⁰. Organizacyjnie Wydział dzielił się na referaty i zespoły. Te ostatnie powoływano do specjalnych zadań wydawniczych lub redakcyjnych. Na początku 1943 r. zakres prac poszerzono o propagandę na rzecz zbliżenia polsko-czeskiego¹²¹. W lutym 1943 r. na etacie Wydziału zatrudniona była tylko jedna osoba, a pięć osób współpracowało¹²². Po utworzeniu SIP, w sierpniu 1943 r. pracowały w Wydziale Pb dwie osoby¹²³.

W pracach koncepcyjnych SZ określono dwa podstawowe cele propagandy o ziemiach zachodnich. Po pierwsze, miała ona służyć zacieraniu różnic „w dziedzinie światopoglądu i postawy psychicznej między społeczeństwem zachodnim a środkowopolskim i wschodnim, oraz różnic, jakie wytworzyły się pod wpływem odmiennych stylów okupacji”. Po drugie, chodziło o przekonanie „społeczeństwa ogólnopolskiego o konieczności odegrania przez ZZ bardziej aktywnej roli w życiu państwowym Polski powojennej”¹²⁴.

Na czele Wydziału Pb stał, jak się zdaje, Aleksander Rogalski „Remigiusz”¹²⁵. On także był redaktorem naczelnym pisma „Ziemie Zachodnie Rzeczypospolitej”

¹¹⁷ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 215; AAN, DR, 202/III-164, Memoriał w sprawie reformy i odbudowy dziedziny wydawniczej i księgarskiej na ziemiach zachodnich, b.d., k. 25–39; AAN, DR, 202/III-208, Założenia i podstawy propagandowe polskiej polityki kulturalnej w zakresie książki, b.d., k. 73–86.

¹¹⁸ E. Męcłowski, *Wystąpienie w dyskusji...*, s. 264.

¹¹⁹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 215.

¹²⁰ AAN, DR, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 117–118.

¹²¹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216.

¹²² *Ibidem*, k. 207.

¹²³ AIPN, Rząd RP, t. 337, Krótki rys historyczny SZ, 25 III 1945 r., b.p.

¹²⁴ AAN, DR, 202/III-165, Problemy ziem zachodnich w propagandzie polskiej, [początek 1943 r.], k. 453.

¹²⁵ KP, Spuścizna E. Męcłowskiego, Sekcja Zachodnia DI (od VIII/IX 1942 do VIII/IX 1943) [wspólne ustalenia K. Sosnowskiego, S. Roskosza i S. Cieślińskiej, spisane przez S. Roskosza, mps, b.d. – po 1970 r.], b.p.

(popularnych „Ziemniaków”), dodatku miesięcznego do „Rzeczypospolitej Polskiej”. Pierwszy numer ukazał się w listopadzie 1942 r., ostatni, trzynasty, w lipcu 1944 r. Każdy składał się z szesnastu stron wydawanych drukiem w nakładzie kilku tysięcy egzemplarzy i otrzymywał staranną szatę graficzną. Obaj kolejni kierownicy SZ otaczali pismo szczególną opieką. Do „Ziemniaków” pisywały nie tylko osoby związane z SZ czy „O”. Spośród autorów wymienić można m.in. Sosnowskiego, Edmunda Męclewskiego, Zygmunta Wojciechowskiego, Kraszewskiego, Henryka Śmigielskiego, Witolda Mężnickiego, Wacława Górnickiego. Pismo, reprezentujące wysoki poziom, kierowane było przede wszystkim do środowisk opiniotwórczych w GG¹²⁶. Lapidarnie i celnie scharakteryzował jego zadania Edmund Męclewski, pisząc w pierwszym numerze: „Ziemie zachodnie Polski [...] zostały »włączone« w organizm Rzeszy. [...] W rezultacie powstały niemal dwa światy polskie. Często jeden niedużo wiedział o drugim, stąd rozdziły się fałszywe zdania i sądy. Zadaniem pisma [...] jest mówić Polsce o życiu, zmaganiach i problemach jej ziem zachodnich. [...] Polska wraca na zachód po pełnię swoich ziem macierzystych. Droga ku temu wiedzie przez ziemie zachodnie. Meldunki więc z tej pierwszej linii frontu naszej walki [...] znać [...] powinien cały Naród”¹²⁷.

W lipcu 1943 r. Wydział Pb rozpoczął wydawanie pisma przeznaczonego specjalnie do kolportażu na ziemiach anektowanych i postulowanych. Miało ono obok audycji radiowych, których możliwości oddziaływania stawiano zdecydowanie na pierwszym miejscu, być narzędziem aktywizacji propagandowej tych ziem. Chodziło m.in. o przełamanie dość powszechnej – zdaniem kierownictwa SZ – niechęci tamtejszego społeczeństwa do „bibuły”, uważanej „za mało efektywne, ale za to bardzo ryzykowne narzędzie propagandy”¹²⁸. Pismo otrzymało tytuł „Zachodnia Straż Rzeczypospolitej”, jego redaktorem został Bednorz. „Zachodnia Straż” ukazywała się jako miesięcznik do lutego 1944 r. (w sumie osiem numerów). Niemal w każdym numerze zamieszczano oficjalne enuncjacje władz Polskiego Państwa Podziemnego. Poza tym publikowano krótkie, ale treściwe artykuły, nośne hasła propagandowe oraz serwis informacyjny krajowy i zagraniczny. „Zachodnia Straż” korzystała z materiałów zamieszczanych w „BeZecie”, a także z pomocy dziennikarzy piszących dla „ZZRP” i „Rzeczypospolitej Polskiej”. Od września 1943 r. towarzyszył jej dodatek satyryczny „Luźna Kartka”, również redagowany przez Bednorza. Współpracowali z nim Józef Ryszka „Szczepon” i Franciszek Pilarek „Żółw”¹²⁹. Oba pisma dla ułatwienia kolportażu łamane były w długą, wąską harmonijkę na kształt szkolnej ściągawki¹³⁰. „Od-

¹²⁶ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216; E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 46; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 125–130; A. Rogalski, *Fragmenty wspomnień...*, s. 301; zob. także „*Ziemie Zachodnie Rzeczypospolitej. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej*” (1943–1944) [w:] „*Ojczyzna*”..., s. 547–594.

¹²⁷ „*Ojczyzna*”..., s. 549.

¹²⁸ *Pismo kierownika Sekcji Zachodniej DI Delegatury Rządu na Kraj Kiryla Sosnowskiego do dyrektora DI Stanisława Kauzika (IV lub V 1943)* [w:] „*Ojczyzna*”..., s. 106.

¹²⁹ Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 130–140; zob. też „*Ojczyzna*”..., s. 595–628.

¹³⁰ Według K. Sosnowskiego autorem pomysłu łamania pisma był Z. Sadkowski (KP, Spuścizna E. Męclewskiego, Sekcja Zachodnia DI (od VIII/IX 1942 do VIII/IX 1943) [wspólne ustalenia K. Sosnowskiego, S. Roskosza i S. Cieślińskiej spisane przez S. Roskosza, mps, b.d. – po 1970 r., b.p.).

powiednio złożony egzemplarz [...] gazetki, poręczny i podręczny, mieścił się w kieszonkowym notesie, w bucie, czy pod wewnętrzną opaską kapelusza”¹³¹.

Z myślą o ziemiach zachodnich opracowywano „Wytyczne propagandy” w formie aktualnych krótkich sloganów bądź lapidarnych sformułowań. Gromadzono i przerzucano na ziemie zachodnie materiały mające „ułatwić bezpośrednio poznanie Polski Walczącej na obczyźnie” (np. wycinki z prasy angielskiej, fotografie z życia armii polskiej itp.). Cieszyły się one wielkim zainteresowaniem, gdyż pozwalały „nawiązać kontakt z takimi elementami państwa, jak rząd i armia”. Opracowywano również i przerzucano tzw. bibułę specjalną – ulotki oraz specjalne „małe 12-stronicowe wydawnictwa popularne”¹³².

Przygotowywano także wydawnictwa obszerniejsze, np. liczącą ponad 150 stron książkę *Honor i Ojczyzna*. Złożyły się na nią krótkie reportaże, napisane „ku pokrzepieniu serc”, przedstawiające walkę żołnierza polskiego w kampanii wrześniowej i na froncie zachodnim, a także różne formy walki społeczeństwa polskiego w okupowanym kraju, martyrologię ludności oraz reakcje prasy światowej na wydarzenia w Polsce. W książce znalazły się ponadto rozważania programowe, dotyczące np. charakteru odrodzonego po wojnie państwa polskiego lub też przebiegu jego przyszłych zachodnich granic. „Nowa Polska będzie więc: Polską z Gdańskiem, Prusami Wschodnimi, Pomeranią, Śląskiem Opolskim. [...] Będzie Polską, w której zniknie zrównanie w dół, a zastąpi je podniesienie dochodów wszystkich obywateli. [...] Będzie państwem budowanym wspólnym, zorganizowanym wysiłkiem wszystkich Polaków”¹³³. Publikację przygotował Tadeusz Kraszewski „Marek”, a ostatecznie zredagował Zbigniew Sadkowski. Projekt okładki sporządził Stanisław Roskosz, a opracowanie graficzne Stanisława Wiśniewska. Fotografie wykonał Franciszek Myszowski¹³⁴.

Największym przedsięwzięciem wydawniczym zespołu, który utworzył SZ, była książka *Z pierwszej linii frontu*. Miała ona ukazać ludności polskiej w GG i społeczności wolnego świata realia życia, martyrologii i oporu Polaków na ziemiach anektowanych. Książka przeszła przez trzy redakcje: Edwarda Serwańskiego, Karola Mariana Pospieszalskiego „Erazma” i Aleksandra Rogalskiego. Wykorzystano w niej bogaty materiał archiwalny, zebrany przez poznańską grupę „O”, która utworzyła i w znacznej mierze obsługiwała Wydział Dokumentacji i Propagandy Biura Głównej Delegatury Rządu dla ziem wcielonych do Rzeszy. Informacje bieżące otrzymywano poprzez siatkę zespołu informacyjno-propagandowego „O” w GG i na ziemiach anektowanych. Treść książki

¹³¹ Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 132.

¹³² AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216. „O zapotrzebowaniu na taki materiał [broszury] meldują nam zwłaszcza IV, VI a, VI e” (*Pismo kierownika Sekcji Zachodniej DI Delegatury Rządu na Kraj Kiriyla Sosnowskiego do dyrektora DI Stanisława Kauzika (IV lub V 1943)* [w:] „*Ojczyzna*”..., s. 106).

¹³³ „*Honor i Ojczyzna*” [w:] „*Ojczyzna*”..., s. 440.

¹³⁴ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216; Z. Sadkowski, *Honor i ojczyzna*, Warszawa 1943; KP, Spuścizna E. Męclewskiego, Sekcja Zachodnia DI (od VIII/IX 1942 do VIII/IX 1943) [wspólne ustalenia K. Sosnowskiego, S. Roskosza i S. Cieślińskiej, spisane przez S. Roskosza, mps, b.d. – po 1970 r.], b.p.; zob. też „*Honor i Ojczyzna*” [w:] „*Ojczyzna*”..., s. 428–441. Publikację wysłano do Anglii w lipcu 1943 r. (AAN, DR, 202/I-34, Pismo delegata rządu do premiera, 22 VII 1943 r., k. 53).

zamknięto w dziewięciu rozdziałach, których tytuły dobitnie mówiły, jakim sprawom i wydarzeniom są poświęcone, np. *Gwarantujemy wam życie i mienie – Terror na ZZ, O przesunięcie ruchomej linii życia – Wyszędlenie, osiedlanie, germanizacja, czy Bez prawa do czci i wiary – Propaganda pogardy i nienawiści*. Wśród autorów znaleźli się m.in. Wnuk, Halina Sosnowska, ks. Czesław Heyducki, Edmund Męclewski, Leon Calka „Feliks”. Książkę ukończono w czerwcu 1942 r. Pierwsza próba wysłania jej w formie mikrofilmu do Londynu nie powiodła się. Tymczasem utworzono SZ. Kierownictwo DI, wysoko oceniając walory *Z pierwszej linii frontu*, zleciło przygotowanie krajowej edycji, która ukazała się w Warszawie wiosną 1943 r. Obszerna, licząca prawie 250 stron publikacja została wydana bardzo starannie. Szczególnie sugestywna była okładka projektu Sosnowskiego, zrealizowana przez Wita Gawęckiego¹³⁵. Pod koniec 1943 r. ukazało się w Glasgow emigracyjne wydanie książki. Sekcja Zachodnia wysłała także do Anglii przetłumaczoną na język angielski wersję *Z pierwszej linii frontu – The history without comparison*¹³⁶.

Wiosną 1943 r. ukazała się książka *Śląsk wierny Ojczyźnie*. Jej autorem był Bednorz. Publikacja ta miała przybliżyć społeczności polskiej w GG i za granicą sprawy Śląska, ukazać je w perspektywie historycznej z naciskiem na tragizm losów tej ziemi, skomplikowane kwestie kształtowania się świadomości narodowej i bolesny problem volkslisty¹³⁷. Autorem wstępu był kierownik BZ Stanisław Tabaczyński „Ryszard”¹³⁸.

W ramach propagandy dla zagranicy wysłano do Londynu m.in. „zwięzły [...] informator, przeznaczony dla prasy anglo-amerykańskiej”, *Odra–Nisa najlepsza granica Polski* autorstwa pracowników Studium Zachodniego „O”, Marii Kiełczewskiej-Zaleskiej i Andrzeja Grodka¹³⁹.

Do marca 1943 r. przygotowano: w ramach serii zagranicznej – *Prusy Wschodnie* (podręczny informator dla prasy anglo-amerykańskiej) oraz *Oskarżam mój naród...* (wypowiedzi Niemców o zbrodniach popełnionych na Pola-

¹³⁵ *Z pierwszej linii frontu*, red. K.M. Pospieszalski, Warszawa 1943 („Biblioteka Wielkopolska”, t. 3); AAN, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216; BK, Spuścizna K. Sosnowskiego, 11299/2, K. Sosnowski, *Z pierwszej linii frontu*. Nota bibliograficzna, 4 III 1963 r., mps, b.p. Proces powstawania książki sugestywnie przedstawił w swoich wspomnieniach Roskosz (S. Roskosz, *O książce...*, s. 304–318).

¹³⁶ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216; AAN, DR, 202/III-172, Wydawnictwa SZ, b.d., k. 1.

¹³⁷ Z. Bednorz, *Śląsk wierny Ojczyźnie*, Warszawa 1943 („Biblioteka Ziem Zachodnich”, t. 6); AAN, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 145–151. Warto zauważyć, że „Biblioteka Ziem Zachodnich”, podobnie jak „Biblioteka Wielkopolska”, były seriami wydawniczymi „O”.

¹³⁸ Pisał on: „Śląsk był ziemią nieznaną, niedocenianą należycie i źle rozumianą. Nie przestał nią być niestety i dzisiaj, kiedy przeżywa on najcięższy okres walki w obronie swego narodowego ducha, walki, w której zarazem idzie o utrzymanie niezwykle ważnej, kluczowej pozycji dla Państwa Polskiego, w momencie, który zmusza cały naród do wydania historycznej decyzji o przyszłych granicach Rzeczypospolitej” („*Śląsk wierny Ojczyźnie*” [w:] „*Ojczyzna*”..., s. 424).

¹³⁹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216; M. Kiełczewska-Zaleska, *Wystąpienie w dyskusji...* [w:] „*Ojczyzna*”..., s. 245. Opracowanie to było podstawą książki: A. Grodek, M. Kiełczewska-Zaleska, *Odra–Nisa: najlepsza granica Polski*, Poznań 1945 („Prace Instytutu Zachodniego”, nr 1).

kach); w ramach serii „Mówią wieki” – cztery wydawnictwa źródłowe o polskości „ziem powracających” zaopatrzone w tablice chronologiczne i bibliografię: *Prusy Wschodnie, Gdańsk, Śląsk, Pomorze Zachodnie*; w serii „Ziemie Zachodnie w walce” – broszurę o Pomorzu na wzór *Śląska wiernego Ojczyźnie* oraz *Ziemie Zachodnie*, zwięzły informator o ziemiach anektowanych; w ramach serii „Ojczyzna” – broszurę *Idziem do Ciebie...*, mającą przygotować powrót Opolszczyzny w granice Polski; wreszcie w dziale „Varia” przygotowano *Koniec Drang nach Osten*, ukazującą „katastrofę biologiczną niemieckiego narodu”¹⁴⁰.

Nieznane są bliższe szczegóły pracy, a nawet osoba kierująca powołanym w lutym 1943 r. referatem „czeskim”. Planowano wydawanie i przerzucanie do Czech specjalnego biuletynu oraz „kilku [...] sugestywnie ujętych broszur”¹⁴¹.

Różnorodna i bogata działalność wydawnicza możliwa była dzięki bardzo dobrze układającej się współpracy z kierującym podziemną poligrafią DI Józefem Wardasem „Doktorem Józkiem”¹⁴².

Wydział Mobilizacyjno-Prawny

Zadaniem tego Wydziału było przygotowanie placówek propagandy oraz „czynników z nią współdziałających” na okres walki zbrojnej i opracowanie we współpracy z Wydziałem Pp tzw. teki mob., w której znaleźć się miały szczegółowe wytyczne, instrukcje i materiały propagandowe gotowe do wykorzystania w okresie walki¹⁴³.

W lutym 1943 r. w wydziale pracowała honorowo tylko jedna osoba, jego kierownik Jan Zaborowski „Teofil”. W lecie tego roku dokooptowano Janusza Barthel de Weydenthala „Janickiego” i Annę Szczepańską-Mańkowską „Hanię”¹⁴⁴. Z Wydziałem współpracowali m.in. Andrzej Leśniewski i Jan Zarański¹⁴⁵.

W lutym 1943 r. na ukończeniu był projekt organizacji placówek propagandy. Jednocześnie przygotowywano teki mob. dla „poszczególnych elementów propagandy”. Gotowa była teka dla prasy zawierająca m.in. instrukcję o zajmowaniu i uruchomieniu zakładów drukarskich, schemat pracy i wykaz urzędzeń drukarni ruchomej, spis fabryk papieru na ziemiach zachodnich. W tece mob. powiernika zakładu drukarskiego znajdował się np. wzór obliczenia liczby potrzebnego personelu technicznego, wzór obliczenia ilości potrzebnego papieru, wzór obliczenia czasu pracy linotypisty i zecera ręcznego, kalendarzyk pracy wydawnictwa. Po zamknięciu tek i zatwierdzeniu przez dyrektora DI projektu

¹⁴⁰ AAN, DR, 202/III-172, Wydawnictwa SZ, k. 1–2.

¹⁴¹ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 216.

¹⁴² Z. Bednorz, *Lata krecie...*; S. Roskosz, *O książce...*, s. 316; E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 39, 46, 53.

¹⁴³ AAN, DR, 202/III-135, Regulamin SZ na okres konspiracyjny, [przed 1 III 1943 r.], k. 118; *ibidem*, Przekształcenie się SZ okresu okupacji na SZ okresu walki, b.d., k. 91–98.

¹⁴⁴ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 207; AIPN, Rząd RP, t. 337, Krótki rys historyczny SZ, 25 III 1945 r., b.p.; KP, Spuścizna E. Męclewskiego, List J. Zaborowskiego do E. Męclewskiego, 12 II 1972 r., b.p.

¹⁴⁵ E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 55.

organizacji placówek propagandowych na okres walki, Wydział planował ewidencjonowanie oraz szkolenie ludzi do pracy w tychże placówkach¹⁴⁶.

W ciągu kolejnego roku wykonano w Wydziale wiele prac przede wszystkim o charakterze organizacyjno-prawnym. Przygotowano m.in. projekt organizacji i kompetencji Departamentu Zachodniego Ministerstwa Informacji, projekt Wojewódzkich Urzędów Informacyjnych i czołówek propagandowych, projekt przejęcia przez Ministerstwo Informacji niektórych kompetencji innych resortów i władz, projekt zarządu publicznego mienia kulturalnego podlegającego restytucji i likwidacji. Zajmowano się także kwestią „samorządu zawodów kulturalnych”. Gotowa była pełna kodyfikacja prawodawstwa kulturalnego i dziedzin pokrewnych wraz z omówieniem przepisów dotyczących filmu i kina, prasy, księgarstwa, radia itp. oraz środków przysługujących państwu na realizowanie polityki kulturalnej i informacyjnej. Blisko współpracowano w tym zakresie z zespołami działającymi w Wydziale Pp. Całość projektów prawnych, planów propagandowych i programów działania uzgadniano z delegatami okręgowymi z ziem zachodnich.

Daleko posunięte były także konkretne prace mobilizacyjne na okres przełomu. Przygotowując się do wznowienia działalności podstawowych dziedzin „gospodarczo-kulturalnych” zarówno na ziemiach zachodnich, jak i postulowanych, nawiązano „ścisły kontakt ze światem prasy, książki, filmu i kina, drukarstwa itd.” Dynamikę prac hamował brak analogicznej komórki na szczeblu centrali DI, a więc niemożność ustalenia odpowiednich projektów dla całego resortu¹⁴⁷.

Do istotnych opracowań wykonanych w Wydziale należał projekt dekretu o obywatelstwie volksdeutschów przygotowany przez Zaborowskiego po konsultacjach z okręgowymi delegatami z ziem zachodnich, bp. katowickim Stanisławem Adamskim oraz członkami krakowskiej grupy „O”. Kierownik Wydziału był też autorem projektu dekretu o dokumentacji określającego m.in. kwestie zabezpieczenia i ochrony „dokumentów pamięci narodowej”¹⁴⁸.

Powstanie warszawskie i końcowy okres działalności SZ

W czasie powstania przebywający w stolicy pracownicy Sekcji włączyli się do bieżącej działalności informacyjno-propagandowej DI. Część zespołu odcięta w sierpniu na Starym Mieście wydawała tam pismo „W walce”. Według pre-

¹⁴⁶ AAN, DR, 202/III-148, Sprawozdanie z prac SZ za czas od 1 X 1932 r. [1942 r.] do 1 III 1933 r. [1943 r.], k. 217.

¹⁴⁷ AAN, DR, 202/III-171, Memoriał w sprawie utworzenia Sekcji Prawno-Mobilizacyjnej Departamentu Informacji, b.d., k. 37–38; *ibidem*, Memoriał w sprawie organizacji Departamentu Zachodniego Ministerstwa Informacji, b.d., k. 51–88; *ibidem*, Kompetencje Ministerstwa Informacji, b.d., k. 9–29; AAN, DR, 202/III-172, Terenowe Urzędy Informacyjne i ich stosunek do administracji ogólnej, b.d., k. 1–5; E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 55; KP, Spuścizna E. Męclewskiego, List J. Zaborowskiego do E. Męclewskiego, 12 II 1972 r., b.p.

¹⁴⁸ AAN, DR, 202/III-171, Projekt dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej o dokumentacji, b.d., k. 44–51; AAN, DR, 202/III-164, Memoriał w sprawie VD, b.d., k. 81–109; *ibidem*, Rozważania o projekcie ustawy o przywróceniu obywatelstwa polskiego osobom wpisanym na niemiecką listę narodową na ziemiach zachodnich, b.d., k. 350–356; KP, Spuścizna E. Męclewskiego, List J. Zaborowskiego do E. Męclewskiego, 12 II 1972 r., b.p.; E. Męclewski, *Kierunek Odra...*, s. 55.

liminarza budżetowego DI na wrzesień 1944 r. centrala SZ zatrudniała na etat sześć osób¹⁴⁹.

Po powstaniu rozeszły się drogi pracowników SZ. Niektórzy wraz z żołnierzami AK znaleźli się jako jeńcy w niewoli niemieckiej. Inni zostali zdemobilizowani w związku z redukcją pracowników aparatu administracji państwowej. Pozostali wznowili pracę, przygotowując serwisy informacyjne o sytuacji ziem zachodnich oraz prowadząc działalność propagandową. W lutym 1945 r. w centrali SZ na etacie zatrudniony był kierownik Edmund Męclewski oraz ośmiu pracowników. Aparat terenowy znajdował się w stadium ponownej organizacji. Pracowało w nim pięć osób¹⁵⁰. Kres działalności Sekcji położyła likwidacja struktur Polskiego Państwa Podziemnego na przełomie czerwca i lipca 1945 r.

ALEKSANDRA PIETROWICZ (ur. 1956) – pracownik Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Poznaniu. Zajmuje się dziejami okupacji 1939–1945 w Wielkopolsce oraz udziałem Wielkopolan w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego. Opublikowała m.in. *Działalność informacyjna i dokumentacyjna Głównej Delegatury Rządu RP dla ziem polskich wcielonych do Rzeszy (1940–1941)* [w:] *Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego*, red. W. Grabowski (2003); współredagowała: *„Ojczyzna” 1939–1945. Dokumenty, wspomnienia, publicystyka* (2004) (wraz z Z. Mazurem) oraz *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)* (2004) (z M. Rutowską i Z. Mazurem).

The Western Section of the Department of Press and Information of so called Delegatura of the Polish Government in Exile (September 1942–July 1944)

The Western Section created in summer 1942 was a part of the Department of Press and Information of so called Delegatura of the Polish Government in Exile. Its goal was to perform as a news agency and the coordinator of propaganda in the territories incorporated to the Third Reich and in the western territories claimed in compensation for the war.

The section collected, studied and compiled information. In 12 comprehensive situational reports, a number of telegrams and special dispatches sent to London before

¹⁴⁹ AAN, DR, 202/III-1, Departament Informacji i Prasy w dobie powstania, b.d., k. 62–70; AAN, DR, 202/III-4, Preliminarz budżetowy pracowników Departamentu Informacji i Prasy, wrzesień 1944 r., k. 20; W. Woronowicz, *Wspomnienia z okresu powstania warszawskiego* [w:] *„Ojczyzna”...*, s. 352–356; A. Pohl, *Fragmenty dziennika* [w:] *„Ojczyzna”...*, s. 286–288; W. Wnuk, *Byłem z Wami...*, s. 219–229; Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 57–62; K. Wizówna-Lyczywkowa, *Relacja nr 179* [w:] *Życie w powstańczej Warszawie. Sierpień–wrzesień 1944 r. Relacje–dokumenty*, oprac. E. Serwański, Warszawa 1965, s. 271–282.

¹⁵⁰ AAN, DR, 202/III-36, Raporty sytuacyjne, k. 67–200; AAN, DR, 202/III-35, t. 1, Korespondencja, k. 104–105, 113–114; *ibidem*, 202/III-36, k. 128; AIPN, Rząd RP, t. 337, Krótki rys historyczny SZ, 25 III 1945 r., b.p.; AAN, DR, 202/III-1, DI w okresie popowstaniowym, b.d., k. 71–73.

August 1944 it informed the authorities about the situation. In cooperation with the underground press it also educated the Polish society. The section issued three magazines, a satiric supplement, several books, many leaflets and brochures. It also organized a base to reconstruct the Department of Press and Information in Western Poland.